

ЎЗБЕКИСТОН ССР ХАЛҚ ТАЪЛИМИ
МИНИСТРЛИГИ

В. И. ЛЕНИН НОМИДАГИ ХОРАЗМ ДАВЛАТ ПЕДАГОГИКА
ИНСТИТУТИ

МАТНАЗАР ПИРНАЗАРОВ

ПОЭТИК
ЖАНРЛАР
ТИПОЛОГИЯСИ
(XIX ВА XX АСР БОШЛАРИ
ТУРКИЙ ХАЛҚЛАР ПОЭЗИЯСИДА
ҒАЗАЛ ВА ҒОШМА)

ТОШКЕНТ
ЎЗБЕКИСТОН ССР «ФАН» НАШРИЕТИ
1989

Ушбу рисола XIX ва XX аср бошлари туркий халқлар поэзиясида ғазал жанри типологияси масалаларини ёритишга бағишланган бўлиб, унда туркий ғазалларнинг ғоявий-тематик жиҳатдан умумий ва миллий ўзига хос хусусиятлари, трансформацияси, жанрнинг формал-поэтик жиҳатлари ҳақида сўз юритилади. Шунингдек, озарбайжон ва туркман шеъриятидан кенг ўрин олган гошма — гошгулар типологияси ҳам таҳлил этилган.

Асар туркшуносларга, аспирантларга, шунингдек, олий ўқув юртлари филология факультетининг студентларига мўлжалланган.

Масъул муҳаррир:
филология фанлари доктори Ҳ. АБДУЛЛАЕВ

Тақризчилар:
филология фанлари докторлари,
профессор Н. МАЛЛАЕВ, Э. ҚАРИМОВ,
филология фанлари кандидати О. АБАЗОВА

П 4603010000—4271 198—89
М355(04)—89
ISBN 5—648—00493—1

© Ўзбекистон ССР
«Фан» нашриёти, 1989 й.

ЖАНРЛАРНИ ҚИЁСИЙ-ТИПОЛОГИК УРГАНИШНИНГ АЙРИМ ХУСУСИЯТЛАРИ

Ҳозирги адабиётшуносликда қиёсий-типологик тадқиқотларнинг ўрни ва зарурати тобора ортиб бормоқда. Чунки унинг замирида айрим регион ёки умумжаҳон адабий-эстетик тараққиётини, инсоният бадий тафаккури тарихини тўла илмий тасаввур этиш, объектив баҳолаш имконияти ётади. Қиёсий тадқиқот олиб боришнинг бош мақсади адабий ҳодисаларнинг типологик ҳамда генетик моҳиятини ҳам миллий, ҳам регионал доирада белгилашга қаратилгандир.

Фольклор ва ёзма адабиётда типология масалалари бўйича улкан тадқиқотлар олиб борган совет ва чет эл олимлари Е. Э. Бертельс, А. Н. Веселовский, В. М. Жирмунский, Ю. В. Богданов, М. Г. Неупокоева, А. Дима, Д. Дюришин ва бошқалар компаративистиканинг методологик асосларини яратдилар¹. Типология ва контакт-алоқага оид адабий ҳодисаларнинг таснифи ишлаб чиқилди. Чунончи, чехословакиялик компаративист Д. Дюришин контакт-алоқа ва типологик тадқиқот учун объект сифатида адабий аналогиялар, ўхшашликлар ва фарқларни яхлит муқояса асосида олишни уқтиради. И. Г. Неупокоева томонидан эса «генетик (контактли) алоқа», «типологик ўхшашлик» масалалари илк бор классификация қилиб берилди.

Турли халқлар адабиётларида айнанлик (аналогия)лар, ўхшашликларнинг мавжуд бўлиш сабаблари, омил-

¹ Қаранг: Бертельс Э. Избранные труды. Навои и Джами. М.: Наука. 1965; Веселовский А. Н. Избранные статьи. Л., 1939; Веселовский А. Н. Историческая поэтика. Л., 1940; Жирмунский В. М. Сравнительное литературоведение. Восток и Запад. Л.: Наука, 1979; Богданов Ю. В. К проблематике сравнительно-исторического изучения литератур европейских социалистических стран//Сравнительное изучение славянских литератур. М.: Наука. 1973; Неупокоева И. Г. Некоторые вопросы изучения взаимосвязей и взаимодействий национальных литератур// Взаимосвязи и взаимодействие национальных литератур. М., 1961; Дима А. Принципы сравнительного литературоведения. М.: Прогресс. 1977; Дюришин Д. Теория сравнительного изучения литературы. М.: Прогресс. 1979.

лари икки вариантда: биринчидан, муайян халқлар ўртасидаги алоқаларнинг тарихан мавжудлиги; иккинчидан, бевосита алоқа бўлмаса-да, тарихий тараққиётнинг умумий қонуниятлари туфайли миллий адабиётларда типологик ҳодисаларнинг мавжуд бўлиши исбот қилиб берилди.

В. М. Жирмунский адабиётни қиёсий ўрганиш Халқаро ассоциацияси V-Конгрессида (Ленинград, 1967 йил) «адабий таъсир» ва «типологик ўхшашлик» муаммолари юзасидан қилган докладида юқоридаги масалага янада аниқлик киритади. Атоқли олимларнинг қуйидаги концепцияси ҳам диққатга сазовор. «Адабиёт тараққиётидаги стадиял-типологик аналогиялар ўзаро бир-бири билан тўғридан-тўғри таъсир ва алоқада бўлмаган айрим асарлар, жанрлар ва услублардаги ўхшашликларда янада ёрқин кўзга ташланади»².

Шуни алоҳида таъкидлаш зарурки, қиёсий-типологик таҳлилда фақат ўзаро ўхшашлик ҳодисаларигагина эмас, балки объект қилиб олинган адабиётларнинг специфик жиҳатлари, фарқли томонларини тадқиқ этишга ҳам принципиал эътиборни қаратиш кейинги давр совет ва прогрессив чет эл компаративистикасининг катта ютуғи эди.

Адабий-типологик фактларни комплекс ишлаб чиқиш назарияси бир қатор масалаларни, шу жумладан, адабий метод ва йўналишлар, ғоявий-тематика ва мотивлар, образлар системаси ва персонажлар характери, жанр ва жанр шакллари, бадий усуллар ва вазнлар, умуман, тарихий поэтика нуқтан назаридан қатор муаммоларни қамраб олади.

Бадий асар мазмуни муайян поэтик шакллар, жанрлар орқали намоён бўлади. Шу жиҳатдан адабий тур ва жанрлар диалектикаси, жанрлар спецификаси, ўрни ва функцияси ҳақидаги таълимот адабиётшуносликнинг муҳим соҳаси бўлиб қолди.

Равшанки, жанрларга қизиқиш ҳаминша актуал масала бўлиб келган. Чунки у тарихий-адабий жараёни унинг барча компонентлари билан ўзаро узвий алоқада кузатишга, «нима тасвирланган» деган тушунчага ёнмаёن «қандай тасвирланган» тушунчасини ҳам англаб олишга, адабиётнинг ғоявий-эстетик принциплари, поэтикасини системали ишлаб чиқишга қаратилгандир. Айрим назариётчилар томонидан «санъатда мазмунни тушунтиришнинг йўли — жанрни англаб етиш ва таҳлил

² Жирмунский В. М. Ўша асар, 22-бет.

этиш орқали»³ бўлиши ҳақидаги фикрларнинг айтилиши ҳам бежиз эмас.

Поэтик жанрлар типологиясидан келиб чиқадиган асосий мақсад турли ҳажмга, ном ва шаклга эга бўлган, турли ареал-регионларга тарқалган жанрлар ўртасидаги ўхшаш ва миллий ўзига хос хусусиятларни, шу хусусиятларнинг ўзаро мослигини белгилашдан иборат. В. Чернец таъкидлаганидек, жанрлар типологиясининг муҳим вазифаларидан бири турли адабий даврларга оид жанрлар системаси ўртасидаги алоқани белгилаш, адабий жараёнда энг муҳим жанрларни, уларнинг белгиларини аниқлашдан иборат бўлмоғи керак⁴. Ушбу фикрга чех олимнинг қуйидаги сўзларини илова этадиган бўлсак, янги типологик вазифа аниқланади: «Чексиз ранг-барангликлар фонида мавжуд адабий ҳодисаларнинг стабиллиги, такрорланиши ва специфик объективлиги қонуниятга мувофиқ адабий тур ва жанрларнинг типологик ўхшашликлари бор бўлиб, улар нафақат битта миллий адабиёт, балки янада кенгроқ — умум-адабиётлар аро контекстда намоён бўлади»⁵.

Адабий жанрлар тараққиётидаги узвийлик ва давомийлик қонуниятларини ҳисобга олган ҳолда олиб бориладиган типологик изланишлар жанрлар системасига комплекс ёндошишнинг муҳим бир қисми сифатида характерлидир. Зотан, адабиёт тарихи жамият, халқ тарихининг ажралмас бир қисми эканини унутмаган ҳолда, масалага илғор марксистик методология асосида ёндошишгина объектив хулосаларга йўл очади. Бинобарин, «жанр — тарихий категориядир. Шарқнинг кўплаб адабий анъаналари тарихида жанрлар системасининг алмашуви, трансформацияси ва бойиши қадим даврдан ўрта асрларга ва ундан янги замонага ўтиш жараёнида замонадан замонага қараб бадий онгнинг инкишофи натижаси ўлароқ рўй беради»⁶. Ана шундай инкишоф даврининг янги босқичи Шарқ ва Ғарб, хусусан туркий халқлар адабиётида (айрим фарқлари билан) асосан XIX ва XX аср бошларига тўғри келди. Тарихий ривожланишнинг ушбу даври адабий-эстетик қонуниятларини ижтимоий тараққиёт қонуниятларига мувофиқ илмий шарҳламоқ учун асосий, ҳатто ягона

³ Чернец Г. Н. Литературные жанры. М.: МГУ. 1982. С. 21.

⁴ Уша асар, 19-бет.

⁵ Дюришин Д. Уша асар, 184-бет.

⁶ Қаранг: Введение//Теория жанров литератур Востока. М., 1985. С. 8.

Ўл — регионал-типологик, контакти-типологик (контактно-типологический) метод ҳисобланади. Айнаи ана шу усулгина «тор» илмий изланишлар пайтида қўзғолмай қолган жуда кўп қўшимча материаллардан фойдалайишга имкон беради. Бу хулоса жанрлар масаласига бевосита тааллуқлидир.

Маълумки, туркий халқлар шеърятда жанрлар трансформацияси, ўзгарувчанлигини у ёки бу даражада ҳамма даврларда ҳам кузатиш мумкин. Бироқ романтизмнинг янги социал заминда тараққий топиши ва реалистик дунёқарашнинг шакллана бошлаши даври жанр нормаларининг ҳам сифат ўзгаришига олиб келганлиги билан характерланади. Шунни таъкидлаш зарурки, жанр поэтик шакллариининг ўзгарувчан ёки ўзгармаслигини белгилашда унинг ўзига хос «автоном» қонуниятларини излаш бир ёқламаликка, формализмга олиб келиши табиий. Чунки, адабиётдаги яшовчанлик ёки ўзгарувчанлик, умуман, давомийлик ҳодисаси аввало мазмунга алоқадор бўлиб, жанр эса (поэтик шакл маъносиди) мазмуннинг ифода воситаси сифатида алоҳида мустақил қонуниятга эга эмаслиги объектив ҳолатдир. Бироқ юқорида қайд этилганидек, мазмун фақат жанрлардагина намоён бўлиши, жанрнинг мазмун ва шакл хусусиятларидаги диалектив ҳолатни белгилаш — масалага жиддий ёндошишни тақозо этади.

XIX ва XX аср бошлари жанрдаги ўзгаришлар ҳам шу каби муайян қонуниятлар билан боғлиқ бўлди. Буни рус ва бошқа қардош халқлар адабиёти мисолида ҳам кўриш мумкин.

Поэтик жанрлардаги умумийлик ва ўзига хосликни белгилашда ғоявий-тематик жиҳатлар, образлар системаси ва формал-поэтик сифатлар асос қилиб олинаркан, албатта, улар муайян ижодий-эстетик принциплар, методлар асосида юзага келганлигини ва масалага ана шу нуқтаи назардан ёндошишигина хулосаларнинг объективлигини таъминлашини унутмаслик лозим.

Биз назарда тутаётган давр — XIX ва XX аср бошлари туркий халқлар адабиётларидаги ижодий принциплар ва метод (романтизм ва реализм) масаласида мавжуд мунозара ва баҳсларни, жиддий хулосаларни эътиборга олиш поэтик жанрлар инкишофи ва табиатиани аниқроқ тасаввур этишда принципиал аҳамият касб этади. Зотан, романтизм тенденциялари етакчи бўлган адабиёт, хусусан, ғазалиётда акс этган ҳаёт тарзи (вақт ва макон нуқтаи назаридан) реалистик тасвирга хос конкретлилик ва типиклик, миллий ўзига хослик ва

умумийлик жиҳатлари билан фарқланиши табиийдир. Бинобарин, буюк қалам соҳибларининг қудратли поэтик мушоҳадаси маҳсули сифатида майдонга келган ўтмиш романтизмга оид бадий дурдоналар замирида кўпчилик халқ ва элатлар учун умумий бўлган муштарак хусусиятлар мавжуд. Бу ҳол Шарқ классик шеърисига ҳам бевосита алоқадор. XIX ва XX асрлар силсиласида ижодий принципларнигина эмас, шу билан бирга, миллий ёки маҳаллий ўзига хосликнинг равшанроқ намоён бўла бошлаганини кузатиш мумкин. Адабий жанрлар янги конкрет ҳаётий мазмун билан бойийди, персонажлар характерида ҳар бир халқнинг ўзига хос ижтимоий-психологик хусусиятлари кучаяди, конкрет шахслар ва типлар яратилади, сатира ва публицистиканинг жанговорлиги ортади. Лирик шеърисига шоирлар узоқ ўтмиш ёки бошқа романтик ҳолатларга эмас, балки, бевосита ўз даврига, ўз замондошларига мурожаат этишади. Умуман, бу процесс XX аср биринчи чорагида барча туркий халқлар адабиётида янги жанр — проза ва драматик асарларнинг кенг кириб келишини таъминлайди. Янги типдаги ижодий метод — социалистик реализм учун тўла имконият ва замин яратилади.

Маълумки, кейинги ўн йилликларда Москва, Боку, Тошкент, Ашхобод ва бошқа шаҳарларда туркологларнинг қатор анжуманлари чақирилиб, уларда шарқ, хусусан, туркий халқлар адабиётларининг тараққиёт босқичлари, романтизм ва реализм масалалари таҳлил этилди, қизгин баҳслар майдонга келди. Адабий жанрлар типологияси ва поэтик тақомили масалаларини ёритишда ўша концепциялар ҳам амалий методологик қимматга эга.

XIX аср демократик адабиёт замирида етилган реализм маърифатпарварлик ғоялари билан чамбарчас боғлиқ бўлиб, унинг кейинги ривожини ана шу босқич орқали давом этди. Маърифатпарвар — реалист ёзувчи объектив воқеликка янгича, конкрет муносабатда бўлади, конкрет инсон оламига, туйғулар оламига мурожаат этади. Ўзбек демократик адабиётида реализмнинг тадқиқотчиси Э. Қаримов таъкидлаганидек «Маърифатпарварлик адабиётидаги гуманизм абстрак инсонга эмас, балки конкрет тарихий ва миллий борлиқдан олинган, ислом диний идеологияси томонидан тутқун қилинган ва социал давлат тузуми томонидан эзилган инсонга қаратилгандир»⁷.

⁷ Қаримов Э. Реализм узбекской демократической литературы. Ташкент. 1985. С. 12.

XIX асрнинг иккинчи ярми ва XX аср бошлари туркий тилдаги поэзия ва унинг жанрлар системаси янги-янги поэтик ҳодисалар билан бойиб такомил топди. Традицион-типологик жанрлар билан бирга янги адабий-маданий алоқалар самараси, ижтимоий тарихий тараққиёт тақозоси билан янгича поэтик шакллар — гимн, хитоб, марш, «марсельеза» кабилар майдонга келди. Анъанавий ғазал ва ғазал асосида юзага келувчи шакллар, мусамматларнинг кенг ва ранг-баранг поэтик имкониятлари очилди. Шундай экан, алоҳида олинган бир ёки бир неча жанр, жумладан, ғазалнинг типологик таҳлили жуда кўп адабий эстетик факторларни, ранг-баранг адабий жараёни кузатиш асосида юзага келувчи махсус изланишларни тақозо этади. Бу соҳада у ёки бу мақсадга қаратилган айрим тадқиқотлардан ташқари алоҳида тажриба мактаби ҳам яратилганича йўқ. Бироқ рус классик ва совет шарқшунослари, туркологлар, шунингдек, қардош республикалардаги адабиётшунос олимларнинг фундаментал асарлари ва бошқалар бу борада умумий методологик намуна сифатида ниҳоятда аҳамиятлидир. А. М. Мирзоев, М. Қулизода, М. Шайхзода, В. Абдуллаев, Н. Маллаев, А. Ҳайитметов, Ф. Қаримов, М. Ҳамроев сингари олимлар, шунингдек, туркий халқлар поэтик меросининг турли жиҳатларини принципиал тадқиқ этган Э. Қаримов, О. Носиров, Р. Орзибеков, Я. Қараев, А. Гажиёв, А. Жаъфар, Х. Р. Қурбатов, Ё. Исҳоқов, Х. Нуруллин, А. Гайнуллин, Р. Режебов ва бошқаларнинг кашфиётлари илмий-амалий аҳамият касб этади.

Туркий тилларда яратилган ғазал жанри ҳақида, айниқса, XIX асрнинг иккинчи ярми ва XX аср бошлари ғазалиёти ҳақида сўз юритганда энг аввало гоъвий-тематик жиҳатдан унинг функцияси ва роли масаласига эътиборни қаратиш тарихий-адабий қимматга эга. Зотан, туркий шеърятдаги кўп асрлик ғазалчилик анъаналари демократик ва маърифатпарварлик даврига келиб янги йўналиш сари қаратилди, янги мақсадларга хизмат қилдирилди. Бинобарин, «XIX асрнинг иккинчи ярми ва XX асрнинг бошларида ғазалнинг халқчиллиги, ижтимоий-сиёсий қиммати янада ўсди, у ижтимоий адолатсизликка қарши халқ курашининг, янги маърифатнинг овозини куйлади ҳамда тили ва бадний услуги билан янада кенг халқ табақаларига яқинлашди»⁸.

⁸ Маллаев Н. Ўзбек адабиётида ғазал ва унинг ривожиди Навоийнинг роли ҳақида//Навоийга армуғон. Тошкент, 1968. 146—147-бетлар.

Демак, ғазал жанрининг мундарижаси янги даврда ҳар қачонгидан ҳам кўп бойиди, ранг-баранглашди, ғазал шакли ўзининг янги-янги қирралари, поэтик имкониятлари билан актив бир тарзда намоён бўлди. Шуларни ҳисобга олиб, ушбу рисолада асосан XIX асрнинг иккинчи ярми ва XX аср бошлари туркий халқлар шеърлятида ғазалнинг ўрни ва функциясига, унинг ғоявий-тематик мундарижасига нисбатан кўпроқ эътиборни қаратдик, типологик тарзда жанрининг формал-поэтик жиҳатларига қисман тўхталдик.

Озарбайжон ва туркман оғзаки поэтик ижоди асосида ва у билан параллел ёзма адабиётда ривож топган ўзига хос муштарак жанрлар — гошма ва гошгу каби поэтик шакллар хусусида ҳам типологик кузатишларимизнинг дастлабки натижаларини унга киритдик. Улар бошқа туркий халқлар поэзиясига хос мураббаъ, тўртликлар ва қўшиқ сингари жанрлар билан муқояса этилди, умумий ва ўзига хос жиҳатлари ҳақида фикр юритилди.

Рисолада келтирилган шеърий текстлар оригинал тилларда берилди. Чунки, ўша текстлар ўзбек ўқувчисига тушунарли эканини, шунингдек, ҳажм имкониятларини эътиборга олиб уларнинг ўзбек тилидаги таржимасини келтиришни лозим кўрмадик.

Муаллиф ушбу рисолаи ёзишда яқиндан ёрдам берган профессор Н. М. Маллаева, А. Гажиев, Э. Каримовларга чуқур миннатдорчилик изҳор этади.

ХИХ ВА ХХ АСР БОШЛАРИ ТУРКИЙ ҒАЗАЛИЕТДА ТРАДИЦИОН-ТИПОЛОГИК МАВЗУ ВА МОТИВЛАР

Ошиқона ғазаллар. Шарқ халқлари шеърятининг салмоқдор ва анъаналарга бой қисмини ошиқона аталмиш ишқий ҳамда орифона, риндона ва пейзаж ғазаллар ташкил қилади. Туркий халқлар ғазалчилигининг ҳам кўрки ва юксак анъанаси ҳисобланган, чуқур инсоний фазилатлар тараннум этилган бундай ғазаллар янги давр адиблари, хусусан, демократ-маърифатпарвар шоирлар томонидан давом эттирилиб, унинг янги-янги поэтик намуналари яратилди. Классик поэтиканинг хилма-хил имкониятларидан сабоқ олган ва уни ўз лирик меросига тадбиқ этган ижод аҳли мавжуд тузумнинг ниҳоятда оғир ва мураккаб кирдикорларидан шикоят, реал дунё гўзаллига муҳаббат мотивларини даставвал ишқий ғазал мисраларига жойладилар, бу билан инсоний фазилатлар ҳақидаги эзгу ўйларини тарғиб ва тавсиф этдилар.

Лирикада ишқ мавзуи билан боғлиқ мотивлар унинг турли жанрлари орқали хилма-хил тарзда васф қилинган маълум. Аммо, бу мавзулар ошиқ — шоир қалбининг мусиқий таржимони сифатида ғазалда кўпроқ ўзифодасини топди. Янги давр ошиқона ғазалларига хос типологик хусусият, аввало, ўтмиш классик ғазал жанри анъаналарининг бевосита давом эттирилиши, ғоявий-тематик ва формал-поэтик жиҳатдан янги оригинал, заминдор асарларнинг вужудга келишида кўринади. Бундай хусусият ўтган аср ўрталари ҳамда унинг иккинчи ярми озарбайжон ва ўзбек, татар ва туркман сингари халқлар ғазалчилигига кўпроқ хосдир. Озар ўлкаси адиблари М. Ф. Охундов (1812—1878), Мирза Шафи Вазех (1794—1852), Қосумбек Зокир (1784—1857), Ҳейран хонум (1756—1838), Наботий (1812—1873), Хуршидбону Нотавон (1830—1897), Сеид Азим Ширвоний (1835—1888), Алиакбар Собир (1862—1911), Саҳҳат (1874—1918), Шоиқ (1881—1959), Алигулу Ғамгусор (1880—1919) ва халқ ижодкори Ашуг Алескер (1821—1926) кабилар ғазалнинг янги оригинал намуналарини яратдилар.

XIX ва XX аср бошлари ишқ мавзуидаги ғазалиётга хос етакчи тенденциялар ўзбек адиблари Мунис (1778—1829) ва Оғаҳий (1809—1874), Фурқат (1858—1909) ва Муқимий (1851—1903), Аваз (1884—1919) ва Завқий (1853—1921), Анбар отин (1870—1915—1916) ва Ҳамза Ҳақимзода Ниёзий (1889—1929), Мутриб Хонахаробий (1860—1925) ва Абдураззоқ Фақирий (1884—1925) сингари ўнлаб қалам соҳиблари ғазалларида тажассум топади.

Анъанавийлик устун бўлган шу тип асарлар нисбатан кам даражада бўлсада туркман ва қорақалпоқ сўз усталари томонидан ҳам яратилди. Муллонафас (1810—1861), Сеидий (1775—1836), Залилий (1795—1844), Оллоҳий (XVIII аср охири—XIX аср), Камина (1770—1840), шунингдек, қорақалпоқ адиблари Бердах (1827—1900), Ажнийёз (1824—1878) кабиларнинг ғазал, гошгу ва қўшиқлари инсонпарварликнинг оҳангдор талқинига айланди.

Қадимий шарқона анъаналар изчил давом эттирилган шимолий ўлка — татарлар диёрида ҳам туркий ғазалнависликнинг яна бир ёрқин қирралари, намуналари яратилди. Г. Қандалий (1782—1828), И. Салихов (1794—1867), Дердменд (1859—1921), С. Рамиев (1880—1926), Оқмулла (1831—1895), Абдулла Тўқай (1886—1913) ва Мажид Ғафурий (1880—1934) каби татар ва бошқирд шеърини намояндалари европа маданиятининг кучли силсиласи доирасида арузга ҳам мурожаат этдилар, татарларга хос оригиналлик билан поэтик намуналар яратдилар. Кўпгина ижтимоий-сиёсий мавзулар қатори ишқий ғазал ва ғазал — қитъаларнинг намуналари типологик хулосаларга асос бўла олади.

Ишқ мавзуида битилган, вазн, радиф ва бошқа жанр хусусиятлари бир-бирига типологик яқин озарбайжон ва ўзбек ёки ўзбек ва татар ғазалнавислигига оид кўплаб асарлар эътиборга молик. Чунончи, Қосумбек Зокир ва Мутриб қаламига мансуб «Айлар» радифли ғазаллардан келтирилган қуйидаги байтлар шу жиҳатдан характерлидир.

Қосумбек Зокир:

Мани бир зулфи мишкини ғами ашуфтаҳал ейлар,
Гатирса нахатин бади сабо дафъи малал ейлар.
Ғалыбдыр бастари меҳнатда дил, васлин дилар ёрин,
Горун бу заъфи телеъла неча фикри маҳал ейлар.
Сарасар халги алам жумла муштаги жамалындыр,
Гоз ачмас кимса, гун ҳарчанд изҳори жамал ейлар...¹

Мутриб Хонахаробий:

Юзин мандин ниқоб остида дилдорим ниҳон айлар,
Бу янглиғ ихтисобидин чун кўнглимни қон айлар.
Мани саргашта айлар, ваҳки, ҳижрон даштида тун-кун,
Висоли гулшанига ўзгаларни боғбон айлар.
Боқиб ерга мани кўргач, сўз айтурга ибo айлаб,
Лабини муддаилар базмида маҳжар баён айлар².

Традицион тарзда битилган ҳар иккала ғазалнинг етакчи мавзуи инсоний муҳаббатдир. Бу қадимий жанрга хос типик мавзу саналиб, унинг ечими жанр марказидаги асосий персонажлар — ошиқ—шоир ва ёр—маъшук муносабатлари тасвирига келиб боғланади. Ғазаллардаги барча мотивлар ҳам қаҳрамонлар характери, асосан, ошиқ изтиробларини ойдинлаштиришга, эмоционал шарҳлашга йўналтирилган. Ошиқ характери хос етук фазилат унинг ишқда астойдил вафодорлигидир. Бироқ унинг дили заҳматга, толен заъфаронга юз тутган, «мужгонлари қотил» ёр эса ағёр билан чаманда сайр этади, ошиқни таҳқирлайди... Муддаи ёки ўзгалар типидagi образлар эса ошиқ ва ёр муносабатидаги ҳал қилинмас тўсиқларни янада бўрттириб ифодалашга, умуман лирик қаҳрамон — ижобий қаҳрамон умидларини йўққа чиқаришга қаратилган. Ғазалларда қўлланилган поэтик санъатлар — истиора, таносиб ва тазод ҳам ўша муайян принциплар эҳтиёжидан келиб чиқиб истеъмолга киритилади. Умуман, ишқий ғазалларда мавжуд традицион хусусиятлар нечоғлик умумтипологик характерга эга эканини татар ғазалнависи Абдулла Тўқайнинг қуйидаги мисралари ҳам кўрсатади:

Улды яр агъяра яр, ҳам улды калбем тар ва мар,
Ишта яздым шигъреми куздан акан канымла бан.
Агладиб китден бези бер залима, я залима,
Якланеркан нуры хосниқ — нуры мужганыла бан³.

Туркман классик шеъриятидаги жанрлар системасини икки тенденция, икки йўналишда группалаш мумкин: биринчиси — Шарқ ёзма поэзияси анъаналари сифатида (Озодий, Махтумқули, Залилий, Камина, Андалиб, Шабенди, Оллоҳий кабилар), иккинчиси — оғзаки шеърят таъсирида вужудга келган гошгу тарзидаги асарлар (Махтумқули, Толиби, Ошиқи, Мискинқилич ва бошқалар). Кейинги гуруҳ адиблар, айниқса, Мах-

² Девони Мутриб Хонахароб, қўлёзма. 65-саҳифа (1909 йилда Хивада кўчирилган ушбу қўлёзма бизда сақланади Муаллиф).

³ Г а б д у л л а Т у к а й. Асарлар. 1-том. Қазан. 1985. 58-бет.

тумқули услуби туркманлар орасида кенг ёйилган жанрлардан иборат. Бироқ бу маълум даражада шартлидир. Чунки, деярли барча туркман шоирлари ўз ижодларида гошгу шаклини қўлладилар ва шу асосда халқ орасида, катта йиғинларда қўшиқлар куйладилар.

Классик ғазал шаклининг туркманлар орасида ёйилиши эса халқ илғор вакилларининг Шарқ алломалари ижодига бўлган қизиқиши, илмий марказларда таҳсил олиши билан боғлиқ ҳодисадир. Хива мадрасаларида илм олган Муллонафас, Залилий каби қатор шоирлар ижодида ғазалиётнинг типик шарқона намуналарини учратиш мумкин.

Хивада таҳсил олган, Мунис ва Огаҳий ғазалиёти руҳи билан ижод йўлига кирган шоир Оллоҳийнинг туркманча ғазалида шарқона классик услуб, араб-форс элементлари ва бошқа жанр хусусиятлари барқарор ва мумтоз кўринади. Яъни:

Зор йиғлаб, зулфи узра, занжирни зибо гўриб,
Имтиёзиндин узулген ризҳи-зунноринг недир?

Гул ҳавас, булбулга бас, болган қафасдир ҳар непес,
Жул ферес, бенду жерес, перяди рос боринг недир?

Санга пешгеш, дил мушевеш, жондан ортиқ иш бу иш,
Шавқи баш, хам завқи даш, юзи қуяш ёринг недур?

Бил, сабр — дардга шифодир, бесабарлар бевафо,
Қирми хурдидин жена, Оллоҳи, кўп оринг недир?⁴

Оллоҳий ғазалига нисбатан бирмунча ўйноқи, енгил кайфият бахш этувчи Мулломурт шеърида ҳам юқоридаги услуб сақланади. Айрим байтларга диққат қилайлик:

Сен бу нозиклик билан ё хўйри, ё айёр сен,
Ё пери, ё лаълию, ёки гули беҳор сен.

Гўзларинг ё нергесу шаҳлодир, эй писта дахан,
Нози гови дердинг недир, я сен нечук афғор сен?

Уйда юрсам, чўлда бўлсам, гитмамиш ёдинг сенинг,
Сенда билмам не хаёл бор, ёки нигу кор сен?⁵

Янги давр ишқий ғазалларида гарчанд анъанавий мотивлар, анъанавий образлар талқини устун бўлса-да реалистик ижодий принцип йўлига ўта бошлаган демократ адиблар ишқий ғазалларидаги қаҳрамонлар, шу жумладан, лирик қаҳрамон характерида муайян ижти-

⁴ Аллагули Аллахи. Сайланма асарлар. Ашхабод. 1979. 65-бет.

⁵ Мулломурт. Шигирлар. Ашхабод. 1967. 42—43-бетлар.

мой онгинг таъсири сезила бошлайди. Э. Қаримов Муқимий лирик қаҳрамони ҳақида сўз юритиб «Бу абстракт лирик қаҳрамон эмас, балки ўз тарихий ва миллий борлиғига эга бўлган ижтимоий конкрет шахсдир»⁶, дейди ҳамда тарихийлик хусусияти Муқимий яратган маъшуқа образига ҳам хос эканлигини таъкидлайди.

Муқимий деган:

Ўзгаларга хулки хуш, аммо менга бадхўйлар,
Хаминдурлар улуғларга хушомадгўйлар⁷.

сатрлари бир қарашда анъанавий тарзда кўзга ташла-ниши мумкин. Аммо, конкрет ижодий принциплар асо-сида ёндошилса, ўша анъанавий поэтик информация трансформацияга учраганлиги аён бўлади. Шоир «улуғ-ларга хушомадгўйлар» иборасини ишлатаркан уни аб-стракт бир характеристика тарзида эмас, ҳаётӣ детал сифатида қўллайди. «Шунчалар» радибли ғазал бунга мисол бўла олади. Яъни:

Гул дебон севган кишининг кўкрагига ниш уриб,
Хастаю маъюс этиб, афғор қилмоқ шунчалар.

Келса олдингизга бойсуврат, ёқоси тугмалик,
Иззат ила шоду миннатдор қилмоқ шунчалар.

Гарчи келса эски тўн, биздек дуогўйи фақир
Камбағалнинг хирқасидин ор қилмоқ шунчалар.

Ҳар балою жабр келса ёнмагай ҳаргиз Муқим,
Ошиқ аҳлини урубон хор қилмоқ шунчалар⁸.

Ижтимоӣ онг таъсирининг ғазал анъанавий мотив-ларига бевосита таъсири туркий шеърӣят учун типоло-гик ҳодисага айланади. Чунончи, Сеид Шервонийнинг ишқӣй ғазалига диққатни қаратайлик. Шоир ёзади:

Йохдур алаж, чоҳду бу конлумда ҳасратим,
На васла дастрас, на фарағида тағатим.

Етмаз алим на чара душам хаки пайува,
Бир-бир дейим сана аламу дарду моҳиатим⁹.

Традицион ишқ мавзуи татар ғазалчилигида ҳам муайян адаптацияга учради. Тўқайнинг 1908 йили ёзил-

⁶ Қаримов Э. Реализм узбекской демократической литера-туры. С. 87.

⁷ Муқимий. Танланган асарлар. Тошкент. 1958. 223-бет.

⁸ Муқимий. Икки томлик. 1-том. Тошкент. 1960. 181-бет.

⁹ Сеид Азим Ширвани. Асарлар. 1-жилд. Бақы. 1967. 358-бет.

ган «Муҳаббат» ғазалида романтизм ва реализмнинг «синтези» яққол кўзга ташланади, эволюцион бир ҳолат кузатилади. Жанрда лирик қаҳрамон — ошиқ севгиси гоҳо Байрон ва Пушкин севгисига, гоҳо Фарҳоду Мажнун муҳаббатига муқояса этилади, традицион образлар янгича эстетик идеалга трансформация қилинади. Чунончи:

Жир яшармас, гул ачылмас, тошми янғыр тамчысы
Қайдан алсын шигъри шағыйрь бўлмаса илхамчысы.

Бер гузалдан қайсы шағыйр, айтенгез рухланмаган?
Байроньин, Лермонтовьинми, Пушкинъинми — кайсысы?

Барча ахрары муҳаббат миннан унга, зан итам
Қайда Фарҳат берла Мажнун, мин аларның тангчысы¹⁰.

Бундай ғазалларда образлар системаси, бадний деталлар анчайин конкретлаштирилганлиги, индивидуаллаштирилганлиги характерли. Шундай экан, ушбу ғазални XIX асрга қадар яратилган бирон бир ишқий ғазал билан алмаштириш ёки «адаштириш» асло мумкин эмас. Бироқ, таъкидлаш ва тан олиш лозимки, реалистик поэзиядаги анъанавий, хусусан, ишқий ғазалларда романтик, ҳатто, космогоник руҳнинг мавжуд эканлигини эътиборга олмаслик, ундаги барча деталларни реализмга йўйиш ҳам сунъийликка олиб келиши табиийдир. Бинобарин, ишқий, риндона, орифона аталмиш ғазалларда демократ шоирларнинг публицистик, сатирик ва маърифий ғазалларига нисбатан миллийлик ва типиклик, реалистик кайфиятлар анча заифдир. Бу нуқсон ҳам эмас. Чунки романтик лиризм етук реалистик асарларда доимо мавжуддир. Шунингдек, ғазалда асосий мавзу — ишқ-муҳаббат бўлар экан, ундаги романтик бўёқлар устунлигидан «воз кечиш»нинг поэтик мушкулликлари ҳам рўй бериши лозим. Ижод жараёнидаги ана шу диалектал ҳодисани Авазнинг «Қолмади» радифли ғазали орқали ҳам кузатса бўлади. Шоир 7 байтги ғазалда фақат 2 байтдагина ёрни тилга олади ва яна битта байт (мақта) умуман инсон муҳаббатининг тақдири ҳақида қўшади. Чунончи:

Ман чекмаган дарду меҳнат қолмади,
Бошимга келмади офат қолмади.
Ўлгали етишдим ёра етгунча,
Манга юзланмаган кулфат қолмади.
Чекиб дарду алам ердин тургудек,
Жисмида заррача қувват қолмади.

¹⁰ Татар поэзиясе антологиясе. Казан. 1956. 168-бет.

Жудоликнинг ҳар бир куни қиёмат,
Анда ман кўрмаган шиддат қолмади.
Эрларнинг бошига тушиб савдолар.
Аҳли ҳимматларда ҳиммат қолмади,
Ҳижронда ўтуб умрим тамоми,
Еримга етарга фурсат қолмади.
Муҳаббатсиз аҳли олам, эй Аваз,
Гўё онларда бу ҳислат қолмади¹¹.

Ушбу ғазалда ижтимоий публицистик мотивлар асосий планда туради. Жанрнинг композицион конструкцияси ҳам шунга қаратилган. Традицион ишқ мотиви шоирнинг — лирик қаҳрамоннинг аянчли аҳволини баён этишда бир восита сифатида тилга олинади. Ғазалда лирик қаҳрамондан ташқари «эрлар», «аҳли олам» тақдири ҳақида ҳам сўз боради, улар қаҳрамон тақдири билан уйғунлашиб кетади. Ғазал композицион яхлитлигини таъмин этувчи компонентлар — матлаъ, мақтаъ ҳамда ғоявий кульминацияни таъминловчи қисмлардан иборат. Матлада бутун ғазалга моҳият эътибори билан асос бўлувчи фикр ўртага ташланади: шоир чекмаган дарду меҳнатнинг, бошига тушмаган офатнинг чеки йўқ. Қатор байтларда ғазалнинг етакчи мазмун — моҳияти очила боради, бадиий изоҳ қилинади. Шоир кульминацион байт ўрнида қисман позицияни ўзгартиради, ўзи ҳақида эмас, умум ҳақида, конкрет тарзда ўзига замондош эрлар тақдиридан сўз очади, аччиқ ҳақиқатни надомат билан баён этади:

Эрларнинг бошига тушиб савдолар,
Аҳли ҳимматларда ҳиммат қолмади.

Жамият ва шахс тақдирининг анъанавий мотивлар воситасида конкрет қўйилишини бошқа туркий ғазалларда ҳам кузатиш мумкин. Жалил Маммадқулизода-нинг «Эй кўнгил», «Олажагсан» ғазаллари масаланинг қўйилиши жиҳатидан Аваз ғазалига айнан ҳамоҳангдир. Чунончи, озарбайжон шоири ёзади:

Та кечал-кўчаллар олду имди ёрын, ей конул!
Гара олду ёр алиндан рузигарын, ей конул!

Юз тафа гордун, вали ҳаргиз кифаят етмадин,
Ҳар сифатиндан хажилсан назли ярын, ей конул!

На умидила яна миллат сана вермиш фариб,
Ким фараҳнак алмусан, йохдур гарарын, ей конул!

Алды аглу ҳушуну битлар ва чирки миллатин,
Гетди алдан йох ера мажмуи — варын, ей конул!

¹¹ Аваз. Сайланма. Тошкент. 1984. 22-бет.

Гырмызы саггала гоймаздим сани бавд олмага,
Манда олсайди агар ким ихтиёрини, ей конул!

Сойладым, гули-биёбанидан ал чак, чакмадин,
Ахыры мажмуабазлыг олду карын, ей конул!¹²

Ёки «Олажагсан» газалида шундай байтларни ўқиймиз:

Ман ейла билардим ки, мана ёр олажагсан,
Оламда мана ёри вафодор олажагсан.
Ман ейла хаёл етмиш идим, ах бародар
Прада олан гамлара гамхар олажагсан.
Бичара ватаи тару гаранлигда галамда,
Агёра гедиб шами-шаби тар олажагсан...¹³

Демак, умрлар ҳижронда ўтади, ёрга — иқболга ет...га
фурсат ҳам, имконият ҳам йўқ. Бу биргина ошиқ —
шонрга эмас, балки бутун эл ва элдошларга хос тақ-
дир... Газаллардаги умумий яқун ҳам ана шундан келиб
чиқади: ушбу замонада оддий инсонлар — олам аҳли
бахтсиз, муҳаббатсиздир.

Кўринадики, туркий халқлар поэзиясининг янги давр
ижодкорлари буюк салафлар қалб дафтаридан баҳра-
манд бўлгани ҳолда ўз газалларида инсонни, унинг му-
қаддас туйғуси — реал ишқни кўйладилар, олижаноб
образ — ошиқ образини янги оригинал бир тарзда та-
равнум этишга интилдилар. Бу билан узоқ ва яқин ўт-
миш газалнавислик анъаналарининг, жанр хусусиятла-
рининг давомийлиги таъминланди, янги реалистик
принцип асосида яратилажак асарлар учун поэтик за-
мин ҳозирланди, тажриба орттирилди.

Пейсаж газаллар. Анъанавий ишқ мавзунга ҳам-
ҳанг бўлган, фусункор табиат ҳиссиётлари тажассум
топган газаллар ҳам шеърининг алоҳида саҳифалари-
ни ташкил қилади.

Мўъжизакор табиат ва объектив борлик тасвирга
бағишланган газаллар — пейсаж газаллар функцияси
классик адабиётда асосан икки мақсадга қаратилган:
биринчидан, ишқий газалларда ошқ ва машуқа му-
носабатларини поэтик ифодалашда, персонажлар кай-
фиятини ёрқин акс эттиришда фусункор табиат лавҳа-
ларидан қиёсий фойдаланилади; иккинчидан, бевосита
пейсаж тасвири лирик қаҳрамоннинг борлиққа, жам-
ияга муносабатини ояиб беришга йўналтирилади. Тўғри,
кўнлаб газал асосида шаклланган мустаҳзод ва масна-
вийларда, мухаммас ва мусаддасларда, шунингдек,

¹² Молла Насраддин, 1906. 24-сон.

¹³ Молла Насраддин, 1906. 26-сон.

алоҳида қасида ва дostonларда борлиқ. табиат лавҳалари мафтункор бир тарзда ўз аксини тошган. Аммо бевосита газал мисраларида эса бу лавҳалар ўз мусиқий таронасига, мунис бир мадҳиясига эга бўлиб, газал жанри янги хусусиятлар билан бойийди, ранг-баранг-лашади.

Дарвоқе, Фурқатнинг қуйидаги мисраларини ўқиш билан, табиийки, газалдан бошқа яна қайси бир жанрда табиат, баҳор мўъжизасини шу янглиг юксак нафос билан мадҳ этиш мумкин бўларкин, деган фикр туғиладди. Чунончи, шoir ёзди:

Субҳидам тушуб шабиам бўлди сабзалар ҳуррам,
Гул уза томиб кам-кам ёлди абри найсонлар...

Бир саҳар эдим уйғоқ, ўт тутошди оламга,
Тоғлар чекиб дарза, титради биёбонлар.

Қумрилар қилиб ку-ку, булбул айлабон чаҳ-чаҳ,
Сарв гул уза доим тортар оҳу афшонлар.

Булбул ўқугоҳ йиғлаб субҳидам ҳазон фаслини,
Гунча қон ютиб, юзчок этти гул гирибонлар¹⁴.

Қосумбек Зокирнинг газал ва мустаҳзодларида борлиққа романтик муносабат гоҳо шундай: табиатда бўладиган ўзгаришлар бевосита гўзал маъшуқа измига бўйсунган. У, «сарви дилоро» боққа чиқиши билан бутун табиатга, заминга жон ато этилади...

Азм етди наз ила ул сарви-дилоро
сайр этмага баға,

То етди хабар, аҳли-чаман ўлду муҳайё
Яксар бу сўроға.

Шамнам бирла юз-гўз очиб ҳар чечак амдо,
Кечди солу соға,

Рухсорина унка ман эдим дея тамаша,
Гул чихди будаға¹⁵.

Иккинчи хил газаллар, яъни, бевосита табиат ва кoinот, олам тасвири ва жамият ташвиҳлари уйғунлашиб кетган асарлар бўлиб, бундай намуналар улуг Навоий даврида шакллана борди. Кейинги даврлар, XIX асрда янада такомиллашиб реалистик моҳият касб этади, конкрет тарихий даврнинг, давр кишисининг туйғуларини ўзида мужассамлаштиради. Бундай газалларда табиат ҳаёлий лавҳалар сифатида эмас, балки чи-

¹⁴ Фурқат. Таъланган асарлар. 1-том. Тошкент. 1960. 198-бет.

¹⁵ Гасым бек Закир. Сечилиш асарлари. Бакы. 1984. 314-бет.

накам замину замон ҳақидаги конкрет бадний тасаввур тарзида тақдим этилади. Дарвоқе, баҳор келиши ҳамма жойда нисонга буюк қувонч, ҳаёт ва яшартириш қувонч чини ато этади. Пейсаж газаллар поэтикасига хос характерли бир ҳолат шуки, ўша табиат завқи туфайли туғилган кўтаришчи руҳ одатда газалларнинг матлаидан жой олади, «зар завҳа» сифатида тақдим этилади, ўзига хос жанр экспозицияси аён қилинади. Чунончи, Огаҳийда матла:

Уйла сткурди жаҳонга зинату оро баҳор
Ким, бори ер юзин этти жаннатул маъво баҳор¹⁶.

Ёки Муқимийнинг машҳур газалидаги матла:

Навбахор очилди гуллар, сабза бўлди боғлар,
Сухбаг айлашлик келишлар, жўралар, ўртаслар¹⁷.

Ехуд озарбайжон шоири Зокир газалида матла:

Фасан баҳор галди, кўнгул, кунжи боғ тут,
Меҳнат бизи оёқлади, бир дам оёғ тут¹⁸.

Худди шу деталь, яъни илк мисралардаёқ табиат яшариши ҳақида поэтик хабар билан асл муддаога кўчиш — барча гам-ғуссаларни бир нафасга бўлсада улоқтириб ташлашга даъват татар шеърятидан ҳам жой олган.

XIX асрнинг охири ва XX аср бошлари арузда битилган татар шоирлари шеърини асарларида, газал ва маснавийларида табиат яшариши асосан ёз ойлари тавсифи орқали бериладнки, буни табиий ҳол деб қараш мумкин. Чунки, нисбатан шимолний ўлка татар днёрида худди жанубий ўлкалар баҳорнда рўй берадиган қорлар эриб, томчиларга айланishi, барча кишилар дилдан қувноқлик кайфиятининг жой олиши ёз ойига тўғри келади. Татар шоири Зиё Ярмаки ёзганидек:

Там, беренче язгы тэмчы, там, сөендер дошьяны,
И кояи! Тизрок жылыт жирне, терелдер дөньяны¹⁹.

Газалларда ифодаланган табиат мавсумлари ҳақидаги мотивлар пейсаж лирикасининг жозибали хусусиятларидан саналади. Баҳор ва ёз тавсифи қатори куз

¹⁶ Огаҳий. Асарлар. 1-том. Тошкент. 1971. 177-бет.

¹⁷ Муқимий. Танланган асарлар. Тошкент. 1958. 170-бет.

¹⁸ Гасимбек Закир. Сечилмиш асарлар. Бакы. 1984. 279-бет.

¹⁹ Татар поэзиясе антологиясе. Казан. 1956. 247-бет.

ва қиш таронаси ҳам муайян ижтимоий маъно ташишга, халқ ҳаётининг айрим кўринишларини реал тасаввур этишга қаратилган бўлиб, XIX аср шеърӣ жанрлар мундарижасида кўплаб учрайди. Айниқса қиш мавсуми қийинчиликлари, оч-юпуш элининг қиш қаҳатчилиги туфайли янада озор чекиши мотивлари озарбайжон ва туркман шоирларининг гошма ва гошгулари, маснавийларидан, ўзбек шоирларининг кўпчилик газалларидан жой олган. Бунинг босси, аввало, ўша жанрларнинг халқ орасида кўпроқ куйланиб, эл дарду гамини активроқ ифодалаш, шунингдек, салафлар традициясидан илҳомланиш, жумладан, Навоийнинг «Қиш» радифли газалига янгича замонавий руҳдаги назиралар битиш билан боғлиқдир. Чунинчи, Огаҳийнинг иккита ва Фурқатнинг битта газали «Қиш» радифли бўлиб, уларда «совуқдан то саҳар афғон чекувчи гадо» ҳолига раҳм этиш, қиш «ваҳми бирла галлалар ҳам қимматлашиб кетгани»дан падомат, «қийин-қийин — камбағалга қийин» эканини реалистик баён этиш характерлидир.

Огаҳий дейди:

Ул гадо ҳолига раҳм этким совуқдин ҳар кеча.
То саҳар афғон чекиб ашқин тўқар йиғлоб қиш²⁰.

Фурқат ҳам айрим ҳаётӣ деталлар воситасида қиш манзарасини янада ёрқинроқ чизади:

Ваҳм бирла галлаи қиммат қилур ҳанюглар
Икки-уч кун тўқтамасдин ёғса ногаҳ қор қиш.

Боқмайин бору йўқингга сарф айлаб бўлмағай,
Ёз бўлғунча кўлингга дирҳаму динор қиш...²¹

Конкрет деталларнинг нейсаж газаллардан кўпроқ ўрин олиши жанрга хос ҳаётӣ хусусият эканини кўрсатди. Бунинг Муқимийнинг «Печ», Авазининг «Совуқ» радифли газали мисолида ҳам кўриш мумкин. Демак, газалдаги традицион тематика янги гоъвий мотивлар орқали замонавийлик касб этади, трансформация қилинади, бу ўз навбатида жанр хусусиятларидаги прогрессив ва актив эволюциядан дарак беради, унинг давомийлигини, яшовчанлигини таъминлайди, шоир образи бундай газалларда илғор бир позицияда турлади.

Муқимий газалида дам гашматлигини эслатувчи мисралар «кутилмаганда» кескин реал позиция ифода

²⁰ Огаҳий, Таяланган асарлар. Тошкент, 1960. 175-бет.

²¹ Фурқат, Таяланган асарлар, 1-том, 220-бет.

сига айланади, хор-зорлик авжига чиққан замона аҳво-
лини на навбахор сабзаларию, на аҳбоблар суҳбати
ўнглай олади, гулгуи очилиб келган баҳор гўё ҳайфга
учрайди:

Ҳайфким аҳли тамиз ушбу маҳалда ҳор экан,
Олдлар ҳар ерда булбул ошёнени зоғлар.

Марҳам нетаб кимсани, заҳм изҳор айласанг,
Чоран қилмоқдани ўзга, устига тирноғлар²².

Табиат ва баҳорга иштилош барча халқлар ижод-
корлари учун умумий эстетик ҳолатни ташкил этгани
ҳолда ҳар бир шоир — ҳар бир лирик қаҳрамон баҳор
завқини ўзига хос тарзда қабул этади, унга ўз муноса-
батини билдиради.

Зиё Ярмаки шеърини якунида ҳам уйғонган табиат
сеҳри туфайли ўз манзилидан «кўчиш», кўзғолиш мо-
тиви мавжуд бўлиб, у анчайин оптимистик ва конкрет-
лашган тарзда ифодаланади. Чунончи:

Минда тормыйм, ёчкынам байдан хазер, дунья гизам,
Эй, хозур коннар кила, ҳис кузгала, шатлык сизам²³.

Тивологик нуқтан назардан барча газалларда ҳам
табиатни севиш, уни ардоқлаш, мумкин қадар ундан
завқ-шавқ олиш мотивлари муштарак характерда бўлиб,
умуминсоний қимматга эга. Бинобарин, «Табиат манза-
раларини тасвирлаган шеър шу манзараларнинг инсон
назарини, дини ва шуурин орқали мужассамланган бадний
ифодасидир»²⁴.

Фалсафий — орифона ва риндона газаллар. XIX ва
XX аср бошларида битилган ушбу анъанавий мавзу-
даги айрим мулоҳазаларимизни устод ва аллома шо-
ирлар — Навоий ва Фузулийнинг қуйидаги байтларини
келтириш орқали баён этмоқчимиз. Яъни:

Ашрақат мин акси шаменк — каъен анварул-худо,
Ер аксини майда кўр, деб, жомдин чиқти садо.

Гайр нақшдини кўнгил жомида бўлса занги ғам,
Пўқтур, эй соқий, майи ваҳдат масаллик ғамзудо²⁵.

Гад аворал-ешга-дил-уншаги минҳожал ҳуда!
Салики-раҳи-ҳағиғат ешга ейлар игтида.

(Алишер Навоий)

²² Муқимий. Танланган асарлар. Тошкент. 1958. 170-бет.

²³ Татар поэзиясе антологиясе, 245-бет.

²⁴ Маллаев Н. Навоий ижодвётининг халқчил негизи. Тош-
кент. 1973. 3-бет.

²⁵ Алишер Навоий. Ўн беш томлик. 1-том. Тошкент. 1963.
75-бет.

Елтир ол пайъейи-камил кям, биландыр мудар,
Мейда ташвиний-харорат, нейда таъсир-сидо²⁶.

(Муҳаммад Фузулий)

Икки халқ аллома шоирлари қаламга мансуб юқоридаги байтлар уларнинг табаррук девонлари — «Хазойинул-маоний» ва «Девони Муҳаммад Фузулий»дан жой олган биринчи рақамли ғазаллардан олинган. Зотан, ўзларининг мунглаб ғазалларида инсон шани ва шарафини мадҳ этган шоирларнинг илк поэтик сўзи ана шундай фалсафий мушоҳадалар билан бошлангандир. Бундай ғазаллар ўзига хос иқтидор, анъана ҳамда муайян дувёқараш рамзи сифатида характерлидир. Уларда машҳур Шарқ пантеизми таъсири ҳам нисбатан бўртиб кўзга ташланади. Яъни, устод Мақсуд Шайхзода айтмиш «Бу хил ғазалларнинг образлари ҳам, йўналиши ҳам бошқа оқимлардан тамомила айрилади. Обид ва маъбуд, ошиқ ва маъшук, қосид ва мақсуд, нозир ва манзур, холиқ ва махлуқ, толиб ва матлуб, маст ва махмур, шоҳ ва дастур, фоний ва боқий, одам ва олам, Мусо ва Фиръавн, зоҳид ва ботин, зарра ва офтоб ва ҳоказолар орифона лирикани чуқур озиқлантириб туради»²⁷.

Дарвоқе, XIX ва XX аср бошлари шеъринатида ҳам ижодкорлар ўз прогрессив гоялари, гуманистик идеалларини ифодалашда ғазалчиликнинг ушбу традициясини давом қилдириб, орифона ва риндона ғазал намуналарини яратдилар. Бироқ, шунинг алоҳида таъкидлаш зарурки, анъанавийлик даражаси бундай ғазалларда нисбатан кучлидир. Олдинги даврларда яратилган орифона ғазалларга хос традицион мотивлар янги замон ғазалнавислари томонидан ҳам деярлик бир хил типологик манерада давом қилдирилганлиги характерли ҳолдир. Туркий халқлар тилларида яратилган орифона ғазалларда ифодаланган асосий фикр, фалсафий мушоҳада, аввало, олам ва аҳли олам тақдирини, инсоннинг жамиятдаги ўрни хусусидаги поэтик мулоҳазалардан иборатдир. Чунинчи, Аббосқули Боқиқонов — Гудсий ёзади:

Инди шаҳаримиз амин-амандыр,
Ҳар кас өз ишида бир камрандир.
Башга жур зулм оаур бурада халга,
Дадрас тапылмыр, бу иш ямандыр.

²⁶ Муҳаммад Фузулий. Сечилмиш асарлари. Баку, 1986. 19-бет.

²⁷ Мақсуд Шайхзода. Асарлар. Олти томлик. 4-том. Тошкент, 1972. 361-бет.

На билим бу йолда кимдир йолдашым
Бахырам бир йолдур, бир карвандыр.
Бир гуьун гаминдан юз ил деярдем,
Хейиф ки, бу өмүр тез жанстандыр²⁸.

Озарбайжон газалида ифодаланган орифона мулоҳаза Аҳмаджон Табибийнинг қуйидаги байтларига кўп жиҳатдан типологик ҳамоҳангдир:

Бу оламда кишиким пок қалбу соф ботиндур,
Ҳамиша фақр кунжида қаноат бирла сокиндур.
Бироким бўлмаса кўнганда они бешу кам фикри,
Ташовнини ҳаводис ваҳмидин албатта эминдур.

Фалсафий фикрлар аксарият ҳолларда дидактик мушоҳадалар билан уйғунлашиб кетади. Татар шоири Шамсиддин Закийнинг қуйидаги мисралари шу жиҳатдан эътиборлидир:

Бу жиҳаннинг шаҳрини базарини саудасе куп,
Қил бу саудани, яна базары булгай, булмагай.
Ат синеи астындадыр, йоргеи, бу жирнеи хадден ал.
Нагяхан ул ат синеи астында булгай, булмагай...²⁹

Қўринадики, орифона ғазаллар лирик қаҳрамони, турли-туман мулоҳазаларга бой зиёли, ориф ижодкордир. А. Ҳайитметов «Навойи образи лирик қаҳрамоннинг мутафаккирлигида ҳаммадан ёрқинроқ ва ишончлироқ кўзга ташланади»³⁰ деган эди. Бу мулоҳаза зикр қилинаётган давр адиблари учун ҳам кўп жиҳатдан характерлидир.

Ғазал поэтикасига оид традицион-типологик ҳолатлар фалсафий-орифона ғазаллар қатори риндона аталган шеърларга ҳам хосдир. Ринд атамаси қадимдан мавжуд бўлиб, у дунё ташвишларини майга, мастликка алмаштирган шахсга нисбат бериб айтилувчи таъриф ва ном саналади. XIX ва XX аср бошлари ғазалнавислари ҳам ушбу мавзуга мурожаат этиш билан, аввало, жанрга хос традицион поэтика талабларидан келиб чиқдилар, майин мадҳ этиш Навойи ва Фузулий шеъриятидаги сингари ҳаётин, унинг реал гўзаллигини мадҳ этиш билан уйғунлашиб кетади. Бироқ, ушбу ўринда ҳам натурал май ва майхўрлик эмас, балки рамзий маънодаги адабий деталь устида кўпроқ гап бораётганлигини унутмаслик зарур. Шоир ёзади:

²⁸ Аббасгулу ага Бакиханов. Сечилмиш асарлари. Бакы. 1984. 263-бет.

²⁹ Табибий. Танланган асарлар. Тошкент. 1968. 14-бет.

³⁰ Қаранг: Ҳайитметов А. Навойи лирикаси. Тошкент. 1961. 239-бет.

Алла мей, узда гулуш галди нигарым бу геча,
Пис: назардан узаг ол чешми-хумарым бу геча³¹.

Ёки висол иштиёқни шу даражага бориб етаднки, ёр
йўқ эса ошиқнинг кўнглини овлашга май ҳам ожиздир,
демак у рад этилади:

Вақки дилдор ўлмаса базм ичра соғарини нетай,
Кўрмасам шамъи жамолни моҳи анварини нетай³².

Демак, ишқий, орифона ва риндона ғазалларда анъ-
анавийлик даражаси кучли бўлиб, у фундаментал ро-
мантик асосга эга. Ғазалшунос олимлар таърифидаги
хорижий доктор Эҳсонёрнинг «Шеърин форсий дар аҳди
Шоҳрух» асарида ҳам XV асрга онд ана шу учта ғазал
таснифоти келтирилади.

Янги демократик поэзияда ғазал фақат ишқ ёки
бошқа анъанавий мавзулар билан чекланиб қолмаган-
идек, кучли романтизм таъсирида ҳам қолиб кетмаган-
лиги жанр диалектикаси билан боғлиқ диққатталаб
масаладир. Ўтган аср иккинчи ярми ва айниқса асримиз
бошлари туркий ғазалиёт янги-янги мотивлар, замона-
вий мундарижа билан бойиди. Бу маърифий ва иқило-
бий мундарижа ғазалларга янгича реалистик ижодий
принципнинг самараси ўлароқ кириб келди. Янгича
трансформация ҳодисаси Яқин Шарқ туркий халқлари
ғазалнавислигига ҳам хосдир. Чунончи, Туркияда XIX
аср 30—70 йиллари оралиғида тараққий топган «Тан-
зимат» аталмиш маърифатчилик ҳаракати девон шеъ-
рияти мундарижасини қайтадан белгилайди. Намик
Камол (1840—1888), Иброҳим Шиносий (1826—1871),
Режиёзола Экрем (1847—1913) ва бошқалар турк ада-
биётига давр нафасини олиб кира бошлайдилар. Бироқ,
умумий тарзда девон ғазалчилигида классик анъана-
вийлик устуи эди. Турк шоири Зиёношшо ёзади:

Алир ҳер лаҳза зевқи емру бир мейханадир адем,

Верир ҳер қатрасин биш жана пейманадир адем³³.

Худди шу ҳолни ўтган аср уйғур ғазалчилигида ҳам
кўрамиз. Бинобарин, Билол Нозим дейди:

Мугбача дилхастаман калгил бүгүн паймана тут,

Толдуруб пайманага ҳам бадайн жанана тут³⁴.

³¹ Аббаёгулу ага Бакыханов. Сечилмиш асарлари. 253-бет.

³² Девонн Мутриб Хонахароб, қўлёзма, 259-саҳифа.

³³ Зиё Пошанин иширлери. Анқара, 1959. 66-бет.

³⁴ Билол Нозим. Ватан ишқида. Алмута, 1987. 27-бет.

Демак, XIX ва XX аср бошлари газалиётига хос традицион-типологик газаллар сирасида шиқ ва табиат, фалсафий-орифона ва риндона мавзулар билан алоқадор айрим поэтик нуқталарга диққатни қаратдик. Албатта, бу чегара шартлидир. Чунки, публицистик ва сатирик, маърифий ва инқилобий газаллар ҳам анъанавийликдан холи эмас. Бироқ реалистик тасвир услуби тақозоси билан газалларда миллий ва маҳаллий колорит анчайин бўриб намоён бўлади, бу эса ўз навбатида шоир поэтикаси ва мундарижасида ўзига хос кўринишларни вужудга келтиради.

РЕАЛИЗМ ТАРАҚҚИЙСИ ВА ГАЗАЛ ИНҚИШОФИ

ПУБЛИЦИСТИК ГАЗАЛЛАР

XIX аср охири ва XX аср бошлари публицистик характердаги газаллар даврининг «кўзи қулоғи» сифатида майдонга келган ҳозиржавоб жанрга айланди. Бундай газалларга хос асосий хусусият ҳозиржавоблик ва соддалик, «кажрафтор замона» ва замон янгиликларини акс эттириш, замондошлар тақдиридан поэтик сўз юртишдан иборатдир. Публицистик газаллар туркий халқлар шеърлятида умумий муштарак хусусиятларидан ташқари, айрим ўзига хос жиҳатлари билан ҳам ажралиб туради.

Публицистик шеърларнинг майдонга келишини фақат матбуотнинг пайдо бўлиши билан изоҳламаслик керак, албатта. Бинобарин, унинг илдизлари узоқ адабий даврларга бориб тақалади. Шеърлятда, умуман, бадий ижодда оммавийлик, публицистик руҳнинг мавжуд бўлиши тарихий анъанавий тақомилга эга. Бунини туркий халқлар классиклари ижодида ҳам кўриш мумкин. Алишер Навоидан бошлаб кейинги барча ўзбек адибларининг лирик ва эпик шеърляти, М. Қолий (XVII аср) ва Утис Имоний (XVIII—XIX)дан бошлаб татар ижодкорлари, Насимий (XIV—XV)дан кейинги барча озарбайжон, Озодий (XVIII аср)дан эътиборан туркман шоирлари ва бошқа туркий халқлар классик мероси намуналари ана шундан далолат беради.

Ҳар қандай публицистика муайян даврнинг ўзига хос ҳаётий солномаси ҳисобланаркан, бадий публицисте-

тика — ёзувчи публицистикаси ҳам актуал поэтик сўз сифатида жанрларда алоҳида уругга эга бўлади. Му- нис ва Огаҳийлар қаламига мансуб кажрафтор замон ҳақидаги: шоиру фузало қисмати хусусидаги газаллар; Муқимий, Фурқат ва Авазининг замонавий нафосда яратилган шеърлари; озар вюирларидан Зокирининг «Ис- тар», «Яна»; Наботийнинг «Надир», «Вор» асарлари; туркман адиблари Муллонафасининг «Қайсиendir», «Гўр- мадим», Сендийнинг «Несиб», «Истайиб»; татар газал- нависи Қандалийнинг «Соҳибжамолга», Қарғатийнинг «Недандир бу?»; А. Тўқайнинг «Кела», М. Ғафурийнинг қатор газал-қитъалари замонага ҳозиржавоб асарлар- давдир.

Татар газаллари, умуман шеърятда XIX аср охири- га келиб публицистик руҳининг кучайиши табиий эди. Татар ва рус тилида чоп этила бошлаган қатор газета ва журналлар, жумладан, «Казанский телеграф», «Волжский вестник» ва аср бошларида турли шаҳар- ларда чиқа бошлаган «Вақт», «Юлдуз», «Фикр» синга- ри матбуот органлари янгича фикрлаш ва дунёқараш- нинг тараққий этишига самарали таъсир ўтказа бош- лади. Реалистик фикрлашга интилаган татар интелли- генциясининг ўз она тилида газета, журналлар нашр қилишга уришишлари ўтган асрнинг бошларидаёқ ку- затила бошлади. Бунга XIX асрнинг 30-йилларида А. С. Пушкинга мурожаат этиб, татар тилида «Баҳр-ал ахбор» газетасини ташкил этишда ёрдам беришга даъ- ват қилингани, кейинчалик Қ. Носирий ва М. Яхшилар Қозон губернаторига мурожаат этиб «Тошг юлдузи» газетасини чиқаришга уриганликлари мисол бўла олади.

Жамият ҳаётига актив муносабатда бўлишга ҳара- кат қилган илгор татар зиёлилари шу тариқа янги публицистик жанрларни (мақола, хикоят, фельетон ва ҳ. к.) ва уларга ҳамоҳанг публицистик шеърят паму- наларини яратдилар, газал, маснавий ва тўртликларга замонавий руҳ дадил кириб кела бошлади.

XIX аср татар поэзиясининг намояндаси Қандалий машҳур «Соҳибжамолга» туркум газаллари орқали ўз замондошлари — меҳнаткаш татар халқи тақдиридан сўз очади:

Эш эшлан үшкө аси, гомер буен, кышып-жаен,
Сызып бетеп йорак масен, каныч да кадмый кашыкка.

Гуя ки бер бояр колы, боярның амере аркылы,
Эш эшлан кабарып кулы, саладыр акча абрукка...

Бу хал Һаг гөмер буйлай, кулыңдиги эшлари куймай,
Норресеи тамагың туймай, ки. багызы чакта ачылыкка³⁵.

Публицистик асарга хос асосий хусусият замон ва замондошларга ҳамнафас бўлиш, аламига шерик, дарди-га дардкашлик изхор этишдан-иборатки, буни юқоридаги мисралар ҳам тасдиқламоқда. Ҳазаж баҳрининг сода ва самимий оҳангларига мос битилган бу байтлар татар шеъриятига ўтган аср ўрталаридаёқ кириб кела бошлаган реалистик тасвир услуби ва принципнинг яна бир намунаси сифатида характерлидир. Пил ўн икки ой бетиним заҳмат чекувчи меҳнаткаш инсон — татар эиёниси, ишчиси образи поэзияга ана шу тариқа кириб кела бошлади. Бу изланиш, курашиш арафасидаги ўй-хаёллар гирдобидаги инсоннинг типик характеристикаси эди:

Хеч ризо бўлмим ўзимнан, ёзганиман сўйгра мен
Ҳар замон кўз олдиға кимлик ва нуқсоним кела.

Бир замонлар ҳар саодатдан умидим узам,
Алла Ҳайдан шунда иқбол отан чўлиномим кела³⁶.

Аруз қонуи-қондалари асосида ёзилиб, публицистик мулоҳазаларга бой бундай шеърлар — газал, маснавий ва тўртликлар аср бошлари татар поэзиясида шаклланиши характерли ҳол саналади. Иффат Туташ, Моҳрўй Музаффария, Маҳмуда Музаффария сингари шоирлар шеърияти ҳам шу жиҳатдан эътиборга молик. Иффат Туташнинг «Бўлмаса» радибли ва «Сабот» деб аталган публицистик руҳдаги газаллари аёл қалбининг замон синовларига бардоши ва жавоби тариқасида характерлидир. Шоира ёзади:

Сулмас иде йозларем, кукракта янги булмаса,
Сулмас иде кузларем, эгта тулы мон булмаса,
Нурланиш шатлык белан мин, елмаен кич денъига —
Бер басар идем, аяк астымда тайгак булмаса,
Мин сагалат бакчасида ак чачаклар, өзгалан,
Иснар идем шаталаныш, кудда кычыткан булмаса,
Анлар идем сандуганиш хуи сикерле жырларыш,
Ирга-кеч каршыда кычкыргай сасекан булмаса.

Ратланар шигирем, усар кукракта гөллар, чачаклар,
Эчтате хис манбагы бозлан суынган булмаса...³⁷

Прогрессга интилувчи ижодкорнинг потничи қалб садоси ана шу тариқа поэтик мисраларга айланади. Га-

³⁵ Татар поэзиясе антологиясе. Казан. 1956. 95-бет.

³⁶ Уша асар, 171—172-бетлар.

³⁷ Уша асар, 232-бет.

зълда лирик қаҳрамон мушоҳадаси ҳақиқатнинг тўхтамга келиб етган эмас. Бу ҳол шеърда муваффақият билан қўлланилган деталларнинг контраст тасвири воситасида изҳор этилади. Контрастлиқнинг асосида бир-бирига боғлиқ ҳодисаларни келтириб чиқарувчи мусалсал усул ётади: юзлар сўлғини, унга кўкракдаги аламли ёнғин бопс; ичда тўла мунг—нурли кўзларни сўндиради; одам оёғи остидаги тойгоқчилик — қадамнинг эркин ва шод босилишига, инсон қўлида ўрнашган иллатлар эса уни оқ чечаклар билан тўла саодат боғчаси томон чўзилишига йўл қўймайди. Лирик қаҳрамон нигоҳи жонли табиатга қаратилади ва у ерда ҳам жирканч товушлар ҳуш садоларни босиб кетганлиги ҳақидаги адолатсизликдан поэтик хабар топади; шоира шодлик оҳанглари билан тўлиб тошган ғазал яратиш иштиёқида бўлади, ammo бунинг учун юксак шеървий ҳиссиёт зарур.

И. Туташ ғазалиёти мавҳумликдан конкретликка, тушқуликдан юксак умидворлик оҳангларига томон шаклланиб борди. Унинг илқилоб арафасида ёзилган «Сабот» ғазали ана шундан далолат беради.

XIX аср иккинчи ярмида Ўрта Осиёнинг Россияга қўшиб олинishi, Закавказье ва Волга бўйи ўлкаларининг Россия билан бевосита алоқалари заминида поэзияга янги ижтимоий мотивлар кўплаб кириб кела бошлади, янги-янги ғазал намуналари яратилди. Татар поэзиясида бўлгани сингари ўзбек ва озарбайжон ғазалиётида ҳам публицистик асарларнинг янги поэтик шакллари барпо этилди. Жамият ҳаётини конкрет мушоҳада этиш, янгиликларга актив муносабат билдириш, уларни тарғиб ва ташвиқ этишга бўлган иштиёқ, шунингдек, иллатларни танқид ва фож этиш зарурати ижодкорлардаги даъваткорликни янада оширди, уларнинг айримлари эса ўз фаолиятини янги матбуот билан боғладилар. Бу ўринда А. Собир, Фурқат, Ж. Маммадқулизода, А. Ахвердов, шунингдек, Абдулла Авлоний, М. Ўрдубодий ва бошқаларнинг журналистик фаолияти характерлидир. Бу фаолият улар яратган поэтик жанрларда ҳам ўз аксини топди. Жумладан, М. Шайхзода «Фурқат ҳақида қайдлар» мақоласида «Фурқат ўзининг лирикасида бўлсин, маърифатпарварлик манзумаларида бўлсин, ажойиб намуналар яратди. Публицистик поэзия яратди. Биринчи газетачи шоир бўлди... У турмушни ҳаётсеварликнинг порлоқ, оптимистик рубобида куйлади»³⁸, деб ёзаркан, бошқа бир ўринда демократ шоир-

³⁸ Мақсуд Шайхзода. Асарлар. Олти томлик. 5-том.

нинг «Туркистон вилоятининг газети», 1905 йил 14-сонда берилган журнални сифатида программ характерга эга бўлган қўйидаги сўзларини келтиради: «Газета муаллифига керакким, инсофпеша ва ростандеша бўлмай, ғолойиқ ва номуносиб сўзларни газетага солмай ва ёзгон қаломидини газет ўқигувчиларга нафъ ва фойда ҳосил бўлмай...»³⁹. Албатта, ўзбек шоири бундай дадил ва ҳур фикрликка ўз-ўзидан келмагани аён. Унинг кўплаб лирик ғазалларида олға сурилган замон ва замондошлар тақдирини ҳақидаги ҳулосалар дастлабки публицистик намуналар сифатида бундан далолат беради. «Бормасмиз», «Адашганман», «Ахтарайлук», «Айтай десам» каби қатор ғазалларда у ёки бу даражада замонга ҳамнафаслик ва ҳозиржавоблик кайфияти бўртиб туради. Шоир яратган замон ва «аҳли даврон» ҳақидаги ғазаллари тобора конкрет мушоҳадалар билан бойиб боради. «Ахтарайлук» радибли ғазал шу жиҳатдан характерлидир. Шоир ёзади:

Йўлқўтурди фалак яқбора ғамши
 Демаддук ранжу озор ахтарайлук.
 Юракда дарди йўқларни нетармиз?
 Ўзимиздек дилафгор ахтарайлук...⁴⁰

Шунинг алоҳида таъкидлаш зарурки, Фурқатнинг етук реалист шоир сифатида яратган публицистик шеърларининг аксарияти асосан маснавий жанрида битилган бўлиб, адиб ҳаётининг кейинги — Тошкент даврига тўғри келади.

Воқеаникни актив бир позициядан туриб ўткир назар билан кузатган Аваз эса ўзининг аёвсиз мушоҳадаларини традицион ғазал воситасида баён этишга жазм қилади, ғазалга ҳаётини мушоҳадаларни олиб киради, жанрда ўзига хос трансформация ҳодисаси рўй беради. Чунончи:

Фигонким, мунъадам бўлди жаҳондин айру роҳат ҳам
 Йўқолди ушбу оламдан бари иззат, адолат ҳам,
 Халойиқ молу мулки юз тутиб торожу яғмоға,
 Бўлиб хон нафсига қурбон бари номусу ифрат ҳам.
 Аладсиз хонадонлар чўлғониб мотам либосига
 Бўлиб жон қасдиға мойил ҳукумат ҳам, сиёсат ҳам.
 Гувоҳсиз норасида даҳлсиз эл қизларин зўрлаб,
 Кўриниғ, ўз қонига олуда Зевар ҳам, Саодат ҳам!

Адабий-танқидий мақолалар. Тошкент: Фафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. 1973. 93-бет.

³⁹ Ўша асар, ўша том, 77-бет.

⁴⁰ Фурқат. Тапланган асарлар. 1-том. 121-бет.

Сафоқсиз аълиёлар, шайхлар, эшону муфтилар
Найшлар қомига дала эрур қози, шарият ҳам.

Ажойиб бўлди аҳвол кув-бакуи мазлумин бошига
Ёғиб дарду бало бори хусумат ҳам, касофат ҳам.

Истони, бўлса Аваз пайваста исён баҳрига гаввос,
Дилда қолмади сабру сукуи ҳам, тобу тоқат ҳам!*

Кўринадикки, газалга байтма-байт диққат этилса, деярлик ҳар бир мисрада шоир қўллаган янги ибора, реалистик мулоҳаза кўзга ташланади. Яъни, «Йўқолди ўшбу оламдан бари иззат», «Бўлиб хон нафсига қурбон бари номусу иффат», «Хонадонлар чўлғониб мотам либосига», «жон қасдига мойил ҳукумат ҳам, сиёсат ҳам», «Гуноҳсиз норасида дахлсиз эл қизлари» ёки «Эл қизларини зўрлаб», «ўз қонига олуца Зевар, Саодат», «Ажойиб бўлди аҳвол... мазлумин бошига», «Ёғиб... хусумат, касофат», «бўлса Аваз исён баҳрига гаввос», «Дилда қолмади сабру сукуи, тобу тоқат» ва бошқалар. Анъанавий сўз ва иборалар ҳам янги мотивларга сиғдириб юборилади. Чуқурчи, «фигонким», «айшу роҳат», «ушбу оламдин», «халойиқ», «торожу яғмо», «номусу иффат», «мотам либоси», «жон қасдига мойил», «гуноҳсиз», «ўз қонига», «аълиёлар, шайхлар, эшону муфтилар, қози, шарият», «ёғиб дарду бало», «истони», «баҳрига гаввос», «сабру сукуи, тобу тоқат» ва ҳоказо.

Халқ бахт-саодатини ўйлаган ва куйлаган шоира — Анбар отин ҳам «Бўлди» радифли газали орқали жанр имкониятларининг яна бир янги қирраларини кашф этган, оригинал ва таъсирчан мисралар яратади. Унда Урта Осиёнинг Россияга қўшиб олиншини билан боғлиқ воқелик ва унинг ижобий ҳамда салбий оқибатлари контраст деталлар ибодатасида тилга олинади. Шеърда фавкулудда тарихий бир фикр, манзара берилдики, газалхон кўзи ўнгиде жонли ҳаётини лавҳалар намоеи бўлади.

10 байт ҳажмидаги ушбу газалдан келтирилган қуйидаги мисралар асарнинг ижтимоий-сиёсий қимматидан дарак бериб турибди. Шоир ёзади:

Кўнаниб мулки Фарғона ўрусга бу саро бўлди,

Урус ўзбек элига бир туғишондек ого бўлди.

Уруслар шила ишиғини ваҳидини ҳушёрдур очча,

Ранит фойласига сўзламоққа раҳнамо бўлди.

Зиёлиши зиёлиликка таълим берса пилдин,

Ҳама ишларга омиш устоси бир кимё бўлди.

Валекин ҳукмиронлик ваҳидини оғир бўлдиб ишлар.

* Аваз. Сайланма. Тошкент, 1984. 18—19-бетлар.

Троқлар икки хил зарбидин оғриқ бедаво бўлди.
Олиқлар бир қатор эрди, тўлашга бўлмади дармон,
Солиқлар қўшқатор ўлғач эл эмди мосуво бўлди.
Қилич ёнига тўпшонча қўшулуб, ҳайбати ошди,
Ки аксар нейловулар ҳибда мотамсаро бўлди.

Билиб олғоки мақсад бир эрур ҳар икки қонунда.
Бизим псевдоларимиз дардига малҳам даво бўлди.
Буни кўргач бечора эл яна маъюсу маҳзундур,
Сабаб шул эрди, эл ичра давоми можаро бўлди...**

1905 йил инқилобий ўзгаришларидан кейин яратилган ушбу газал орқали жанр поэтикасидан ижодкорлар гуманистик мақсадлар йўлида иқтидор билан фойдалана олганлар. Юқоридаги газалда ҳам муаллиф замон ҳодисаларидан шунчаки огоҳ қилаётгани йўқ, балки воқеликни юксак бир халқпарварлик туйғуси остида, эл-юрт манфаатлари нуқтаи назаридан туриб баҳоламоқда ва хулоса чиқармоқда. Бу баҳо ва хулоса, аввало, шулардан иборатки, шоира наздида икки халқ — рус ва ўзбекининг бир-бирига дўстона янгилиши улкан ижобий ҳолатдир. Руснинг ўзбекка оға бўлишининг ҳам социал-маданий сабаблари тилга олинади, натижаларидан мамнуниятлик изҳор қилинади. Шоира ҳодисотларга бир ёқлама қараган эмас, зиддиятчи замоннинг туб иллатларини тўғри ва аниқ пайқай олган ва уни газал мазмунига олиб кира олганки, бу Анбар отининг тарихийлик позицияси ва етук салоҳиятидан дарак бериб турибди. «Солиқлар қўшқатор ўлғач», «Қилич ёнига тўпшонча қўшулуб, ҳайбати ошди», «эл ичра давоми можаро бўлди».

Газалнинг етакчи бадий қонуниятлари асосида яратилган ушбу шеърда шоира ҳаётий манзаралар тасвирга чуқурроқ кириб боришга интилаётгани сезилиб турмоқда. Лекин бунга имкон кам. Чунки ижодкор етук курашчи даражасига чиқа олган эмас, ўз тақдири ва, қолаверса, ўз мавқени, «аёллик ўрини» тарк этишдек журъат ҳали етишмайди. Буни сўнгги байт орқали ҳам англаб олиш мумкин. Газал мақтанда дейилади:

Сен эй Анбар отинча, сўзлама бундоғ аёлдурсан,
Неча сендек аёллар дардини айтиб, адо бўлди⁴¹.

Озарбайжон газалиётидаги публицистик мотивларнинг аввали узоқ Имодалдин Насимий замонасига ва кейинроқ Фузулий даврига бориб тақалади. Насимий-

** Анбар отин. Шеърлар. Рисола. Тошкент. 1970. 27-бет.

⁴¹ Уша асар, ўша бет.

нинг «Ўйнар» радифли ғазалидаги мисраларга диққат
этайлик:

Гурулмуш мажлиси шоҳи, чалинар чангу най, ганун,
Таранимлар гилф мутриб, ара ерда шароб ўйнар.
Фалак тарсина давр айлар, магар охир замон ўлди
Гафасда тўтио гумру, чамалларда гураб⁴² ўйнар⁴³.

Эки «Кўзлариндан чагриширлар, додлар, бидодлар»
деб бошланувчи ғазалда келтирилган фактик «хабар»
шоир фожиаси билан алоқадор эмасми, деб ўйлантириб
қўяди ва жумбоқ бўлиб эшитилади. Дарвоқе, Насимий
қўйидаги сатрларни қачон ёзган?

Добонимдан ёрдилар, бошдан оёга сўйдилар,
Олмадилар долими бидодлар, шаддодлар.

Чун диларди васил олмаг ёр ила кўнглим, вази
Қўй, печа сўйирса сўйсилар палид тассоблар
Чун шпоқ юрага етди, жигарим дард айлади,
Аглади жоним ғаму фарёдлар, фарёдлар⁴⁴.

Албатта бу сатрлар алоҳида қизиқиш уйғотиши та-
биийдир.

Озарбайжон демократик адабиётининг улкан на-
мояндалари М. Ф. Охундов, Н. Везиров, С. Ширвоний,
Ж. Маммадқулизода ва Собир янги поэтик намуналар
яратиб, етук реалистик поэзия, проза ва драматургияга
асос солдилар. Ғазал жанри эса тамоман янги услуб, ян-
ги поэтик мазмунга эга бўлди.

Бевосита публицистик ғазалларга келганда, шуни
уктириш зарурки, бундай ғазаллар аввало М. Ф. Охун-
дов ва А. Боқихонов яратган ижтимоий-фалсафий руҳ-
даги, Ширвоний қаламига мансуб ахлоқий-маърифий
ва, ниҳоят, реализмнинг энг етук даражасига чиқа ол-
ган Собирнинг ҳажвий-юмористик ғазалларига уйғун-
лашиб кетади. Юқорида тилга олинган Аббосқули Бо-
қихоновнинг «Табриз аҳлига хитоб» сатираси ҳам пуб-
лицистик ва сатирик мушоҳадалардан иборат.

Боқихонов дунёқарашининг шаклланишида унинг
XIX аср I-ярмида олиб борган ижтимоий фаолияти,
рус ва умуман европа ҳаёти билан яқиндан танишув,
Москва, Петербург ва Варшавага қилган сафарлари,
А. С. Грибоедов, А. А. Бестужев, ниҳоят А. С. Пушкин
ва унинг онла аъзолари билан яқиндан танишув катта

⁴² Гураб — қарга.

⁴³ Н. модалдин Насими. Сечамини асарлари. Бакы. 1985.
236-бет.

⁴⁴ Ўша манба, 228-бет.

роль ўйнайди. «Шоирнинг фитна-фасод душанда...» деб бошланувчи публицистик ғазалидан келтирилган қуйидаги мисралар ҳам шу жиҳатдан характерли:

Фитна-фасод душанда шуришла бу жаҳона,
Тажрида мейл эдарми ёзир аҳли замона.
Ҳар кас бир йўл тутубдур қичқирарки, ҳақ манам,
Бошқаси-да айри жур дузалмакда баҳона...⁴⁵

Қудсийнинг «Табриз аҳли хитоб»⁴⁶ сатираси орқали эса шоир фикрлари мавҳумликдан конкретликка, рамзийликдан реалликка томон ривожланиб борган. Бундай ҳол бир шоир ижодидагина эмас, балки умуман XIX аср ўрталаридан рўй бера бошлаган барча туркий ғазалиёт учун умумийдир. Агар юқоридаги ғазалга анчайин ҳамоҳанг жарангловчи ўзбек шоири Завқийнинг «Қаждор замона» ғазалига эътибор қилинса, тарихан қисқа муддатда туркий ғазалиёт нечоғлик ҳаётийлик касб этиб, етук реализм сари одим ташлагани маълум бўлади. Асримиз бошларига келиб Завқий замона ҳақида шундай хулосага келади, публицистик ғазалнинг янги намунасини яратади. Чунончи:

Ғаддор фалак ситам нишона
Қаждор, мариз, эй замона!
Яхши ҳама даҳр аро нигунсор
Ҳар ерда ривождур ёмона.
Ҳеч камбағал ўлмагай қариндош,
Бойларни биров демас бегона.
Пул бўлса кифоя, майли душман,
Бепул қарамайди дўст жона.
Зоғу зағани юрибди озод.
Булбулга қафас берур замона.
Инсон шарафида қадрсиздур,
Ҳайвон жасадида мардумона...
Эл таънида шикван замондин
Завқий ишнинг ўлди бу фасона⁴⁷.

Қўринадики, шоирнинг юксак ва шу билан бирга аламли романтик туйғуси реалистик деталларга чатишиб кетади. Бу жанр табиати ва жанр поэтикасида рўй берган ўзгаришнинг яна бир ифодаси. Замонанинг ғаддор, қаждор ва маразли экани анъанавий символик тарзда эмас, бевосита асл маъносиде аталмоқда. Бу ерда трансформация қилинган ва классик поэзия орқа-

⁴⁵ Абасгулуага Бакиханов. Гудси. Сечилмиш асарлари. Бакы. 1984. 276-бет.

⁴⁶ Уша асар, 428-бет.

⁴⁷ Ўзбек шеърятини антологияси. 3-том. Тошкент. 1961. 402—403-бетлар.

ли ўтган сўзларнинг ҳаётинлиги, турмушдаги ўз деталларига, асосига эга эканлиги масаланинг яна бир муҳим томони бўлса, халқ орасида ёйилган айрим удумлар, адолатсиз муносабатларга қилинаётган ишоранинг жанрга олиб кирилиши иккинчи реал асосни ташкил қилади. «Қариндош ва бегона», «душман ва дўст», «озод ва қафас», «инсон ва ҳайвон» тушунчаларига нисбий муносабат ана шу адолатсизликнинг мусбат ва манфий қутблари сифатида асарга янгича поэтик руҳ бағишлайди. Худди шу нуқтаи назардан озарбайжон публицистик ғазалларига ҳам ёндошиш мумкин. Бироқ бу ўлкага эртарақ кириб келган буржуа тартиботлари кўпчилик поэтик жанрлар, шу жумладан ғазал поэтикасига ҳам кескин таъсирини ўтказди.

Шу жиҳатдан Собир жанрлари поэтикаси алоҳида ажралиб туради. Собир ижодининг тадқиқотчилари ҳам қайд этишганидек, шоир бадиёти классик анъаналардан тамоман узилмаган бўлса-да, мазмун ва ғоявий мотивлар нуқтаи назаридан у ўз даври ва замондошларидан анчайин ўзиб кетади, халқ табақаларининг дили ва тилига айланади, содда, бироқ ўткир мисралар яратиб, ғазал, маснавий, мустаҳзод шакллари, шунингдек, мусаммат ва назираларнинг оригинал кўринишларини тақдим этади. Собирнинг публицистик фаолияти худди Фурқат янглиғ бевосита матбуот билан чамбарчас боғлиқ бўлди.

1875 йил чиқа бошлаган «Экинчи» газетаси, 1873 йили М. Ф. Охундовнинг «Ғажн Қора» («Ғожн қора») комедиясини қўйиш билан ўз фаолиятини бошлаган озарбайжон миллий театри ва драматургиянинг туғилиши сингари қатор маданий янгиликлар шеърятга, жумладан, Собир поэтикасига публицистик руҳни олиб кирган омиллардан эди. Ниҳоят асримиз бошларнда (1906 йил) шоир ўз ижодий тақдирини ўша даврда фақат Озарбайжонда эмас, балки бутун Ўрта Осиё ва татар ўлкаларида ҳам машҳур «Молла Насриддин» сатирик журнали билан боғлайдики, натижада реалист адиб олдида кенг поэтик уфқлар очилади. Бетакрор шоир Собирнинг ғазал жанрига киритган янгиликлари асосан унда янги замонанинг зиддиятлари юксак туйғу, зийрак иқтидор ва ўткир ҳажвиёт остида қаламга олинганлиги, ғоявий-тематик ўзгаришлар, шунингдек, ғазал шаклига у ёки бу даражада янгиликлар қўшишга интилиш, яъни ғазал охирига қатор ярим мисралар (мустаҳзоддаги сингари)ни такрор қўшиб, мазмун руҳини мустаҳкамлашга интилиш, халқ сўзлашув тилига хос

ибора, атама ва сўзлардан кенг фойдаланиш ва бошқаларни кўрсатиш мумкин. Собирнинг Фузулийга назира тариқасида яратилган «Гўржак» радибли газали публицистик шеърятнинг ўзига хос намунаси сифатида аҳамиятлидир. Далил сифатида ўша газалнинг хотимасини келтирмоқчимиз:

Вар-йўхуну сарф айла бариналара, анчаг
Сўк ҳамсарин-маздуман полонини гўржак.
Гул, гул ки жавонсан,
Айёми жаҳонсан,
Сархушлара жонсан,
Ҳоло гулажаксан...⁴⁸

дея ярим мисралар такрор келтирилиб, шеърга яқун ясаллади. Гоҳо шоир ўз-ўзини мушкул ёки ҳажвий ҳолатга солиш билан ҳам мазмунга ҳаётийлик олиб киради ёки реал ирония ҳосил қилади. Газалда Анбар отин шеърин мисраларига ҳамоҳанг, мазмунан умумий типологияни ҳосил қилувчи байтлар ҳам эътиборга моликки, улар бир хил мушкулотларга дуч келган иккала ўлка ва унинг адиблари дунёқарашидаги ҳамоҳангликни, муштарақликни кўз-кўз қилиб туради. Анбар отиннинг «Қилич ёнига тўппонча қўшилиб, ҳайбати ошди, Ки ахсар пойловчилар ҳибсда мотамсаро бўлди» мисраларини эслайлик ва Собирнинг қуйидаги байтларига муқояса этайлик. «Кўнглум буланур...» дея бошланувчи газалнинг иккинчи байтида кўчада юрган миршабнинг «алдаги галхани» ва «белдаги патрони»ни кўриб «жоним узулур» деган шоир:

Бахдыгча револьверина андомим ўлур суст,
Бағрым ёрилир ханжари — бурронини гўржак⁴⁹,—

деб ўша давр учун типик бўлган ҳаётий манзара яратади. Шоир «Одатимиз даш иди», «Муаллимлар съезди», «Учундир» сингари қатор газаллари орқали асримиз бошлари озарбайжон публицистик шеърятининг янги намуналарини ярата олди. Бу намуналарда барча туркий шеърятга хос типологик жиҳатларнинг, шунингдек, айрим ўзига хосликларнинг ҳам мавжуд эканлиги юқорида таъкидланганидек, ижтимоий генетик муштарақлик ва қисман контакт алоқаларнинг мавжудлиги билан белгиланади. Ҳар иккала ҳолатда ҳам ижтимоий тараққиётнинг муайян босқичларидаги олдинмакеин рўй берган муштарақ тарихий жараён асосий

⁴⁸ Мирза Алакбар Сабир. Хопхопнама. 44-бет.

⁴⁹ Ўша асар, ўша бет.

белгиловчи фактор сифатида эътиборга олинмоғи даркор. Бу фикр туркман ва бошқа туркий халқлар публицистик шеърлятига ҳам бевосита алоқадар бўлса-да, бироқ уларда публицистик ғазалнинг тўлақонли жанр намуналари ниҳоятда оз миқдорни ташкил қилади.

XX аср бошлари туркий ғазалиётга ватан, халқ ва миллат тақдири мавзуи дадил кириб кела бошлади. Публицистик ва диалектик руҳияти кўпроқ бўлган бундай ғазалларда эрк ва мустақилликка, янгича маърифатни эгаллаш учун курашга даъват этувчи мотивлар асосий планда туради. Алиакбар Собир шеърляти ҳақида сўз юритган озарбайжонлик машҳур адабиётшунос олим Аббос Замонов шоирнинг:

Кишилар ҳиммати дағы гопарир,
Киши ўл, дағ гопар, ҳамийят ила!
Ватан уғрунда, миллат ешгинда
Базли-жан ҳулуси нийят ила.
Иш апар, баш гедарса, гой, гетсин,
Ад галыр, бас дейилми, миллат ила!—

дея фикрлар равшан баён этилган байтлари асосида шундай мулоҳаза юритади: «Сатираларида бўлгани каби жиддий шеърлярида ҳам Собир ўз ўқувчисини буюк башарий туйғулар-ла яшамоққа, ватанпарвар бўлмоққа чақиради. Собир тушунчасида ватанпарвар бўлмоқ ватаннинг инкишофи, равнақи, халқнинг саодати ва тараққийси йўлида ҳамиша фидокорликка ҳозир ўлмоқ демакдир»⁵⁰.

Худди ана шу фикрга ҳамоҳанг тарзда фидокорлик, ҳамиятлиликка даъват этувчи ғазаллар татар шоири Мажид Гафурий томонидан бунёд этилиши диққатни тортувчи типологик ҳодисадир. Татар адиби ҳам озарбайжонлик замондошига ҳамфикр бўлган шеърлий сатрлар воситасида юксак ватанпарварлик мотивларини тарғиб этади. Шу жиҳатдан «Ўлган юрак», «Ўлмасин» сингари шеърляридаги даъваткор байтлар характерлидир.

Яъни:

Ҳар кешененг ҳаққи бардыр, чонки бу — асыл ватан,
Анларо гиззат ўлыш та, безга хезмат улмасин.

Ўз ишин баксин узе инде татарнинг миллате.
Оҳ-зорга алданип юрган бу миллат булмасин⁵¹.

⁵⁰ Аббос Замонов. Сабир бу гун. Бақы. Ганжлик. 1985. 22-бет.

⁵¹ Мажит Гафурий. Асарлар. 1-том. Қазан. 1980. 108-бет.

Ёки:

Кўзи кўрмаса миллатнен изелген, артта калганин,
Хамият қилмаса курган вақит анин тапалганин.

Юрак сизланмаса мескен ва мазлумларни курганда,
Хакыйкатан да, «улган бер юрактер» мундаен банда⁵².

Эзилган ва хўрланган она диёр ва халқ ғамини ўйловчи, фидокор лирик қаҳрамон шу тариқа жанрга кириб келди, у — мақсадлари аниқ, нигоҳи ўткир, мушоҳадаси чуқур бўлиб бораётган янги типик зиёли образидир. Ҳазалиётдаги бу қаҳрамон бирданига шаклланмади албатта, ундаги мавҳумлик ва иккиланишлар ҳам гоҳо шеърини сатрлардан жой олди, яъни:

Жаным таъсир итеп, куп турли холлар килмаге,
Бош олиб, бу жирда тормый, бер тараф қочмоқ булам.

Шунда да қуймас качуга миллатем берлан ватан,
Бервақыт яхши булыр дип кунглеме ачмак булам.

Бер кеше наз-нигъмат эчра, бер кеше тапмый таом
Ҳар-бере булсин тигез дип, очуларим басмак булам⁵³.

Ватан бахти, халқ тақдири мавзунинг қуйланиши туркий халқлар шеърятининг муайян босқичларида кампаративистиканинг асосий қоидаларидан бўлган адабий-типологик ўхшашлик назариясига мувофиқ келади. Бу мувофиқлик ижтимоий-типологик ва адабий-типологик тушунчаларининг ўзаро муносабати билан белгиланади. Татар ёки озарбайжон ўлкалари ижтимоий тараққиётнинг нисбатан бир-бирига яқин босқичида, айниқса, Россиядаги инқилобий ҳаракатлар таъсири остида турган бир вақтда рўй берган воқелик қалам аҳлини юқоридаги сингари ўхшаш мисралар битишга даъват этди. Қизиғи шундаки, ҳали феодал деспотизми ўз ҳукмронлигини ўтказиб, хонлик территориясида эндигина янги инқилобий шабада эса бошлаган Хива шароитида ҳам асримизнинг бошлари, ўнинчи йилларида, типологик жиҳатдан айнан юқоридаги каби мисралар ғазалиётдан жой олади. Биз Авазнинг «Халқ», «Миллат» радибли ва бошқа оригинал ғазалларини кўзда тутмоқдамиз. Бинобарин, «Миллат» ғазалини келтирайлик:

Топар эркан қачон, ёраб, ҳаёти жовидон миллат?
Топиб илму ҳунар бирла маорифдин нишон миллат?

⁵² Мажит Гафури. Сайланма асарлар. Қазан. 1954. 74-бет.

⁵³ Мажит Гафури. Асарлар. 1-том. 95-бет.

Ватанпарвар фидойи фирқалар то бўлмайин пайдо,
На мумкин топмоғи ўлган таниға тоза жон миллат,

Фидо миллат йўлиға молу жон этмак керак, ҳар ким
Бўлай деса, агар авлоди машҳури жаҳон миллат.

Очиб ҳар бир саридан мактабинг унвонин айлаб чўх,
Тараққий айламасму ўқубон беҳадду сен миллат?

Бу янглиғ олам аҳлидин кейин қолмай юриш айла,
Аваз бўлғай уёниб комқору комрон миллат⁵⁴.

Ёки шоирнинг «Халқ» радибли газалида ҳам юқоридаги
мотивларга ҳамоҳанг байтларни ўқиймиз:

Йўқ жаҳон мулкида биздек ожизу бечора халқ,
Зулм тиғи бирла бўлгон бағри юз минг пора халқ...

Бўлмайин онларда ҳеч миллат, ватанин сақламоқ,
Бўлди қурбон бу сабабдин миллати ағёра халқ⁵⁵.

Келтирилган ғазаллардаги специфик услуб, айрим ўзига хос деталлар, бадий-поэтик приёмлар барча асарлар учун умумий бўлган типологик-компаративистик факторларни ҳам инкор этмайди, албатта. Яъни, айнанлик, ўхшашлик ҳодисаларига суянувчи типология билан бирга, у ёки бу даражада муҳим фактор ҳисобланган генетик-контакт алоқалари ҳам ўз таъсирини ўтказиши табиий ҳол. Халқлар ўртасидаги маданий алоқалар, матбуот айирбошлаш, театр труппалари, айниқса, озарбайжон ва татар санъаткорларининг асримиз бошларидаги Ўрта Осиёга қилган сафарлари муайян аҳамият касб этади, албатта. Халқ, миллат, илм, мактаб, авлод, ватан сингари қатор сўзларнинг янгича моҳият билан тушунилиши ва қабул қилиниши, ғазал лексиконидан янги маънода жой олишини ана шу ўзаро таъсирларнинг натижаси деб қараш зарур.

Озарбайжон ўлкасидан татар диёрига етиб келган «Молла Насраддин» журнали саҳифаларида Алиакбар Собирнинг ўткир ҳажв ва юмор билан суғорилган шеърлари, ҳозиржавоб публицистик ғазал ва гошмалари берилган. Бу эса, ўз навбатида, адабий-маданий алоқаларнинг ҳам регион бўйлаб йўлга қўйилишини таъминлар, ижод аҳли бир-бирларининг ижодий лабораториясидан огоҳ бўлар, сабоқ олишарди. Собирнинг ўша журналнинг 1908 йил 30 июлда чоп этилган «Шикоят» ҳамда унга жавобан ўша йили татарча «Яшен» жур-

⁵⁴ Аваз. Сайланма. Тошкент. 1984. 19-бет.

⁵⁵ Ўша асар, 18-бет.

налида эълон қилинган «Мулланинг зори» асарлари жанр типологияси нуқтан назаридан диққатга моликдир.

Замонавий ҳажв манерасида ёзилган ҳар иккала шеърда ҳам сатира объекти сифатида танланган лирик қаҳрамон — руҳоний тилидан шикоят ва нолиш мотивлари ифодаланади.

Чунончи Собирда:

Аға ҳар яна ки, анғыр деса, халқ анғыр иди,
Ер узунда баракат, неъмату давлат вар иди.

Абдулла Тўқайда:

Қайда аусам мин, халык шул якни куатлар иде,
Жир йозе жаннат иде: даулат ва нигъмат бар иде.

Шу ўринда Татаристон билан Ўрта Осиё халқлари ўртасида қадимдан мавжуд маданий-иқтисодий алоқаларни ҳам эсга олиш зарур. Бу алоқалар XX аср бошларига келиб янада кучайди. Айниқса театр, матбуот ва турли хил адабиётлар айирбошлаш натижаси ўлароқ халқларнинг бир-бирига маданий-адабий таъсири ошди. Шу жиҳатдан Абдулла Тўқай, Ҳамза ва Абдулла Авлоний ижодларида мавжуд кўпгина муштаракликлар характерлидир. Қуйидаги публицистик жанговар мисралар ҳам шундан далолат беради.

Абдулла Тўқай:

Айбим нима? Зиндон ичра нега қолдим
Ҳеч айбим йўқ! Айбим шуки, қиз туғилдим

Бу ҳам майли! Китоб узра кўз ташлама
Оғзингни юм, ёруғликдан сўз бошлама⁵⁶.

Ҳамза:

Ўқув фарзидир, мактаб йўқдир, на ўқур қизлар,
Мактаб очуб бердингизми кирмадик бизлар?⁵⁷

Шоирларнинг кўпчилик ғазал ва ғазал-қитъа шаклида битилган шеърларида ўзаро ҳамоҳанг мотивлар, эрк ва озодлик пафоси билан сугорилган гоъвий типологик ўхшашликлар инқилоб арафасида янада орта борди. Матбуот ва бадний публицистиканинг таъсир доираси ва функцияси кенгайди. Шунга ҳамоҳанг ғазал жанрининг ҳам жанговарлиги, актуаллиги таъминлана

⁵⁶ Габдулла Тўқай. Асарлар. 1-том. 1955. 8-бет.

⁵⁷ Ҳамза. Асарлар. 1-том. 1960. 119-бет.

борди. Бу ҳол ўзбек ғазалчилигида актив формага кираётган сатирик ва маърифий ғазалларнинг реалистик шаклланишини тезлатди. Озарбайжон ва татар ғазалларидаги публицистика эса реалистик драма ва прозанинг янги йўналишига ҳамроҳ тараққий топди. Прогрессив поэзия яқинлашиб келаётган буюк инқилоб руҳи ва нафасини тез ва чуқур англаб ета бошлади. Бу муҳим ҳаётий фактор, ўз навбатида, кўпчилик туркий халқлар шеърлятида янги типологик йўналиш ва хусусиятларни вужудга келтирмоқда эди.

ҲАЖВИЙ ҒАЗАЛЛАР

XIX асрнинг иккинчи ярми ва XX аср бошлари туркий халқлар шеърлятида ҳажвий (сатирик ва юмористик) ғазаллар яратиш етук бир паллага киради. Халқчиллик ва гуманизм асос қилиб олинган бундай ғазалларда реал бадий мушоҳада, фош этиш руҳи чуқур ва қудратли бўлиб таркиб топади. Эзгу идеалга, маърифий курашга тўсиқ бўлувчи иллатларни очиб ташлаш, ҳажв ва ҳазил мавжуд бўлган ўтмиш классик сатира тажрибаси, фольклор аъёналари янги ижодий принциплар асосида яратила бошлаган ҳажвий учун дастуруламал вазифасини ўтайди. Демократ шоирлар сатирик ва юмористик ғазалларнинг янги-янги имкониятларини оча олдилар, ғазал поэтик шаклидан унумли фойдаландилар. Тўғри, зикр этилаётган давр туркий тиллардаги сатирик ғазалларнинг умум жанрлар системасидаги ўрни ва функцияси бир-биридан фарқ қилади. Бу фарқ, аввало, шунда кўринадики, XIX асрнинг иккинчи ярмида озарбайжон ва XX аср бошларида татар адабиётида драматик ва йирик проза асарларининг кўп-кўп яратила бошлаганлиги, иллатларни фош этишда кўлама кенг эпик жанрларга ҳам мурожаат қилина бошланганлиги ўша жойларда сатирик ғазалиёт майдонининг нисбатан торайишига олиб келади. Бироқ бу Ширвоний ёки Собир, А. Тўқай ёки М. Фафурий сатирасининг қудратли жиҳатларини асло инкор қилмайди, албатта. Бошқа туркий поэзияда, жумладан, ўзбек ҳажвий ғазалчилигида эса ўша давр алоҳида гуркираб ривожланиш, реалистик инкишоф босқичи бўлганлиги, шеърлят актив ижтимоий эстетик функцияни адо этганлиги билан характерланади. Биз қуйида ҳажвий ғазаллар ғоявий-эстетик мундарижасига типологик тарзда назар ташлаш билан масалани бирмунча ойдинлаштиришга ҳаракат қиламиз.

Иллатлар ва қусурларни, айрим шахслар кирдикорларини ҳажв ўти билан ёндиришда оддий ғазал шакли билан ёнма-ён ғазал-қитъа, ғазал-мустаназод (мустаназод), тахмис ва назира — ғазал, мусамматларнинг оригинал намуналари яратилди. Муқимий ва Завқий, Аваз, Ҳамза ва Анбар отин, Ширвоний ва Собир, Оқмулла, Тўқай ва М. Ғафурий, Камина ва Оллоҳий каби қатор шоирлар сатирик ғазалиётнинг етук ижодкорлари сифатида танилдилар.

Аруз вазида қалами енгил ва ўткир Абдулла Тўқай янги типдаги ҳажвий ғазалларнинг ҳам оригинал намуналарини яратади. Унинг «Текинхўрларга», «Бизни ўринсиз ёмонлайдилар», «Душманлар», «Аул мадрасаси» каби қатор ғазал ва ғазал-қитъа шаклида битилган асарларида XX аср бошлари татар халқи тақдирининг ёрқин манзаралари акс этади, жамият тараққиётига тўсиқ бўлаётган иллатлар бирма-бир фош этилади. «Текинхўрларга» (1906), «Бизни ўринсиз ёмонлайдилар» (1907) шеърлари ана шундай асарлардандир.

Чунончи Тўқай ёзади:

Аристократ — сорькортлар, калын корсак, кечак башлар,
Ашийлар сон биран булган кашелар, на гариап, ай-яй!

Ва харберсе губернатор, кикералар дубер-шатыр,
Тамак туйгач, тукер-какыр, бутен эч май гина, май-май!

Шоир ўзига хос экспозиция тарзида қаҳрамонлар билан таништираркан, навбатдаги мисраларда уларга аёвсиз характеристика беради, ҳақиқий қиёфаларини очиб ташлайди, эл-юрт ғамидан йироқ кимсалар кимлар эканини фош этади:

Халык батсын да бетсен, тик боларнинг эчларе кулсен,
Авызлари ачык бир кинг, нненг бар: «Дай сюда, дай-дай!»⁵⁸

Халқпарвар адиб замола зайлини илғор бир позициядан туриб кузатишга ҳаракат қилади, унинг дунёқарашида ҳали маҳдудлик, чекланганлик аломатлари бўлиши табиий ҳол, албатта. Ғазалда шоир—лирик қаҳрамон фақат прогрессни кўзлаб сўз юритади, ўтмиш классик поэзиядаги «ёмонлар ва яхшилар» тарзида қўйилган қарама-қарши образлар анъанаси А. Тўқай шеърида анчайин ҳаётий, конкрет тус ола бошлайди, синфий тафовутлар тушунчаси кўпроқ стихияли тарзда бўлса-да, етиб кела бошлайди. У текинхўрлар кимлар эканини тўғри англай бошлайди.

⁵⁸ Татар поэзиясе антологиясе, 151-бет.

Шеър якунида адибнинг курашчанлик позицияси қатъий экани кескин таъкидланади. Ўз ғоявий шиятига содиқ ижодкор бу масалада, шеърга яна битга байт киритиб, кураш йўли хавфли эканидан ўзини ўзи огоҳ-лантиради, бироқ унинг матонати, саботлилиги устун келади. Масалан:

Ашаб яткан сорыкортка қадалдым мисле ханжар мин,
Боларнынг маслаге безне талау бит, бер да коткармай.

Яза курма, житар артык, Тукаев, вострок бар бит,
Куярлар астырин дарга, ятып тор, бер да кузгалмай!

Язам, юк, туктамыйм мин ҳич, алардан бер да
кот чыкмый,
Нидандер жаннарым бу куркулардан бер да сызланмай.

Чебен жанымны чын юлда бирам бенг карра, кызганмыйм,
Минем чун маслагем — юлым бутенлай социаллардай⁵⁹.

Ғазал жанри поэтикасидан максимум фойдаланиб яратилган ушбу шеърда автор ғазабни «халқ ўлса ҳам парвойи йўқ, бўлса басдир қурсоғи тўқ» типларга қаратилган. Шоир бу типларни «аристократ», «ҳар бириси бир губернатор» тарзида номлайди, оҳанг, енгил юмор билан таъминланади. Ғазали мусажжанинг қўлланилиши ҳам ўша вазн талаби ва табиатига мосдир. Ғазалда лирик қаҳрамон — шоирнинг шахси ёрқинроқ намоён бўлган, чунки шахс ва замон муносабатида ижодкор аниқ эстетик позицияни танлай олган. Бу ҳол айниқса илтифот санъатининг ғазалда қўлланилиши орқали кўзга ташланади. «Ашаб яткан сорыкортка қадалдым мисле ханжар мин» («Сўриб ётган текинхўрга қадалдим мисли ханжар мен») дея бошланувчи байтга қадар шоир нутқи III шахсга қаратилган бўлиб, мазкур байт билан лирик қаҳрамон ўзига, I шахс — «Мен»га мурожаат эта бошлайди. Чунки, ўша нуқтага қадар шоир ҳажвиёти турли ранглар, оҳангларда давом этиб келади. Поэтик санъатлардан тақрир — «ярийк, дуслар, ярийк дим»; «Житар инде, житар инде», истиора — «Чебен жаным» ва бошқалар сатирик талқинни кучайтиришга, шоир даъватини оширишга қаратилади. Тил ва қофия элементлари ҳам шунга монандир. Айниқса, тилда А. Тўқай ўз даври, татар жамоасининг илғор бир кишиси сифатида гавдаланади, янги-янги замонавий иборалар, турли халқ тил элементлари, айниқса, русча сўз ва жаргонлар мисраларга сингдириб юборилади.

⁵⁹ Уша асар, 152-бет.

Қофия бўлиб келган қатор сўзлар ва ундовларда бир неча тилларга оид элементлар мавжуд. Чунончи, русча: «ай-яй!», «дай-дай»; «бабай» ва интернационал — «социаллардай», японча — «билбанзай!» («урра билан») ва бошқа татарча сўзлар воситасида вазига путур етмаган ҳолда оригинал оҳангдорлик юзага келтирилади. Қолган русча ибора ва сўзлар ўрни билан салбий типлар тилидан («Дай сюда, дай-дай!»), аксар ҳолларда шоир — лирик қаҳрамон тилидан байтларга жойланиб кетади: «ну гажап, ай-яй!», «давайте сызганыйк жингне», «магаль урра» («Ура маҳали»), «Тукаев, вострок бар бит» («Тўқаяев острог — турма бор, ахир») кабилар. Булардан ташқари Шарқ ғазалиётидан таҳсил олган адиб «мазҳаб», «заҳоб», «фалоҳи истасанг», «фазҳап», «саликларе» каби араб-форс тилига оид сўзларни қўллайди. Шуларга асосан айтиш мумкинки, XX аср бошлари татар поэзиясида ҳажвий ғазалнинг янги замонавий типи, аниқроғи, модели яратилди.

А. Тўқай новаторлиги натижаси ўлароқ 1907 йили «Бизни ўринсиз ёмонлайдилар» ғазали майдонга келди. Бу ғазалда ҳажв, юмор ва публицистика қоришиқ ҳолда келади. Энг характерли нарса шуки, бундай ғазаллар типологик тарзда XX аср бошлари ўзбек ва озарбайжон шеърини ҳам учрайди. А. Тўқайнинг дастлабки мисраларидаёқ худди Собир (озарбайжон) ҳажвийи услубини эслатувчи ирония ва қочирим маъноли байтларни ўқиймиз. Чунончи:

Садоқат безда юқмыш, булмаса, ялганымиз бардыр.
Нифақ выставкасында куп медаль алганымиз бардыр.⁶⁰

Ўз эли ва юрти шаънини ҳимоя этиш, турли бўҳтонларга қарши курашиб, уларнинг ёлғон эканини фош этиш нияти шеърга асос қилиб олинади. Мазмун ва ғоянинг ўткирлиги ва таъсирчанлигини таъминлаш мақсадида ғазалда кинояли юмордан кўпроқ фойдаланилгани асарга алоҳида руҳ бахш этиб туради. Шоир кейинги байтларда «бизда», яъни, татар элида зиёлилар — илм аҳли йўқ дейиш ёлғон эканини, «ақча ва байлик», саноат йўқ дейиш ҳам ноўрин (шу ерда яна юморга мурожаат этилиб, энг устомонлардан ҳам «жингел мал тапкучи ишанымиз бардыр») эканини бирма-бир санаб ўтади ҳамда шу танқидий кайфиятни ўзгартирмаган ҳолда давом этади:

⁶⁰ Ўша асар, 162-бет.

Закон белган юрист юк безда, дип уйлау хата, ҳатто, Печан, шалкан базарында закон сатканимиз бардыр.

Табиплык фане юк, дип та яманлыгй безне дошманнар, Марыйзларни ясин берлан сугыл екканымыз бардыр...

Унгай тормыш болай да, ҳич имибез баш янгалькка Котырсыннар бозык яшьлар, алар чалбарлары тардыр.

Алар алдарлар, алдансанг, жасур муфти да юк, дирлар, Маҳобатли, озин буйлы Муҳаммадёрнимиз бардыр.

Художниклар ва рассамнар да бардыр, юк диялмаслар, Мадина, Макка дип, турли буяу сатканымыз бардыр⁶¹.

А. Тўқайнинг ушбу ғазалига ўзбек шеърлятида чиройли ва оригинал ўхшатма ҳам мавжудки, унга эттиборни қаратиш типологик мақсадга мувофиқдир.

Адабий алоқа ва таъсирларнинг самараси ўлароқ майдонга келган Абдулла Авлонийнинг «Садоқат бизда йўқдур...» ғазали шу жиҳатдан характерли. А. Авлоний асарида татар шоирининг ғоявий-эстетик ниятига ҳамоҳанг мавзу танланади, ҳажв ва юмор учун ўзбек шаронти асос қилиб олинади. Ушбу назирада Авлоний Тўқай ғазалидаги илк мисрани деярлик такрорлайди ва татар шоирига ўзининг эҳтиромини изҳор этади, қолган мисра ва байтлар эса тамоман маҳаллий колорит билан суғорилган оригинал ифодалар, сатрлардир. Қуйида шу ғазалдан намуна келтирамиз:

Садоқат бизда йўқдур, демаким, яғонимиз бордур,
Улumu маърифатдан демаким, нуқсонимиз бордур.
Демаким, амри маъруф айламакка бизда йўқ бир кас,
Ки ҳар бир гўшан жомеъда машрабхонимиз бордур.

Табобат бобида биздан муқаддам ҳеч миллат йўқ,
Алафлардан даво қилгувчи бинг Лукмонимиз бордур.
Тижорат айламакда пасда қолдук, дем ема андуҳ,
Тамаъдан ақча тўплар миллиён эшонимиз бордур.

Бизим ҳам илму фандин беҳабар деб, айлама таҳқир
Трамвойдан тушолмай думбалоқ отқонимиз бордур.
Сафони сўфида, обидни меҳробида кўр, доим,
Ибодатни риё айлар, бизим шайтонимиз бордур.

Таажжубланма Ҳижрон, сан тағофулпешадур кажрав,
Ётар, йиғлар, кулар, ишлар — ажаб давронимиз бордур⁶².

Салафлар ёки замондош адиблар, устоз шоирлар

⁶¹ Абдулла Тўқай. Уша жойда.

⁶² Абдулла Авлоний. Тошкент тонги. Тошкент: Гафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. 1979. 118-бет.

ғазалларига назира ёки татаббу ёзиш, тахмис боғлаш ўтмиш классик ғазалчилигида етук ижобий анъана бўлиб, доимо у ўзига хос иқтидор ва ижод мусобақасига айланган. Бироқ янги давр — реалистик ижод заминида ушбу анъана принципиал фарқлар билан трансформация қилиниши табиийдур. Бу фарқ, аввало, романтизм ва реализм асарлари ўртасидаги тафовутларга оид. Романтик назирагўйликда шоирнинг бадний-поэтик санъаткорлиги асосан критерий қилиб олинса, реалистик асарда конкрет ҳаётинг замин асос қилиб олинади. Бу эса, ўз навбатида, миллийлик ёки маҳаллий колоритнинг асарда нечоғлик акс этиши билан ўлчанади, баҳоланади. Назирагўй шоирнинг эстетик идеали конкрет мотивларда намоён бўлиши тақозо этилади. Худди шу нуқтан назардан юқоридаги ғазалларга разм солинса, улардаги типологик умумий ва специфик, ўзига хос жиҳатлар ёрқин кўзга ташланади, шоирлар бир манерани танлаган ҳолда ҳар бириси ўз халқи номидан поэтик сўз юритишади, янгилликка интилишади. Татарча ғазалда ҳажв олами кескин киноя, қочирим билан васф қилинса, ўзбекча ғазалда ҳам деярлик шундай қилинади. Бироқ киноя, ҳажв объектлари — «адрес ва адресат»лари эса тамоман бошқа-бошқадир. Чунончи, А. Тўқай ғазалида: «закон билган юрист ...пичан бозорида»⁶³ закон сатади», «табиблар... ёсин билан сўкиб йиқитади», «илм аҳли — Утиз еллоп Бохар, Қаргалыда торганымиз бордыр», хуллас, бу диёрда ҳали «чапбарлари тор бозык яшьлар», «Нифак выставкасында кўп медаль алган»лар бор.

А. Авлоний ғазалида эса «маърифатдан... нуқсонимиз», «ҳар бир гўшани жомеъда машрабхонимиз бор», «Ҳақимлик биздадир... чибиқлар бирла жин қувлар қасидахонамиз бор», «илму фандан беҳабар деб, айлама таҳқир... трамвайдан тушолмай дўмбалоқ отқонимиз», «ҳазил ўрнига бадному ҳақоратдонимиз», «ибодатни риё айлар... шайтонимиз бордир» ва ҳоказо.

Татар ва ўзбек шоирлари ҳажв ва ҳазил оламига конкрет ва чуқур кириб боришга ҳаракат қилишади. Назирагўй шоирда яққол кўзга ташланувчи иккинчи бир хусусият жанрнинг формал-поэтик қонуниятларини сақлашдаги оригиналликдир. Яъни, ҳар иккала ғазал ҳам матлада бир хил қофияланиб келувчи (а-а) мисраларга эга. Ғазалларга айнан битта сўз — «бордир» радиф қилиб олинган. Радифдан олдин бир хил тарзда

⁶³ Ўтмишда Қозондаги машҳур бозор номи.

қофияланувчи сўзлар — поэтик истилоҳда — ҳожиб мавжуд: «ясганимыз—алганимыз», «торганимыз — сурганимыз», «ялғонимиз — нуқсонимиз», «ёзғонимиз — луқмонимиз» каби. Ғазаллар ҳазажнинг бир хил баҳрида ёзилган. Мақтада эса фарқ бор: А. Тўқай тахаллус қўлламайди, А. Авлонийда эса Ҳижрон тахаллуси келтирилади.

Ҳар иккала ғазалда ҳам баён I шахс, кўликда («Биз») берилади. Образлар системаси ҳақида қисқача шуларни қайд этиш зарурки, типологик (айнанлик ва фарқлар эътибори билан) образли деталь, ҳодисалар ғазалларда қисқа-қисқа ихчам поэтик характеристикалар билан шакллантирилган. Чунки уларнинг ҳар бири аслида бир неча ғазал тавсифини тақозо этиши ўз-ўзидан аёндыр. Демак: «гыйлым аҳли — утыз еллап Бохар, каргалыйда торган», «ишанымыз — жингел мал тапқучи», «юрист — пичан базаринда закон саткан», «Табиб — ясин берлан сугып еккан», «шагыйр — «Таҳир» дан, «Буз егет»дан узган»⁶⁴, «бозык яшьлар — бош янгалик, чалбарлари тар», «муфти Мукаммадьяр — маҳобатли, озын буйлы», «Художник ва рассамнар — Мадина, Макка дип турле буяу саткан»...

Ўзбек шоири ғазалига киритилган персонажларнинг юмористик характеристикаси эса қуйидагича:

«Машрабхон — ҳар бир гушаи жомеъагина бор, амри маъруф айламакка бир кас йўқ», «мударрислар — таҳсил учун далил ёзғон», «миллат, гўё Луқмон—алафлардан даво қилғувчи», «миллиён эшонимиз—тамаъдан ақча туплар», «қасидахон — чибиқлар бирла жин қувлар», «Муҳандис — майхона, Шарорат тоғида мино топган», «сўфи — сафоли, обид — меҳробда, шайтонимиз — ибодатни риё айлар» ва ҳоказо. Ғазал мисралари ва мотивлари асосида бадий характеристикани яна давом эттириш мумкин. Шунини алоҳида таъкидлаб ўтиш ўринлики, назирагўйлик айрим ҳолларда оддий тақлидчиликдан нарига ўтмаганлиги ўтмиш поэзияси мисолида исбот қилинган. Авлоний назираси эса шаклдаги формал-поэтик ҳамоҳангликка қарамасдан (бу ҳам ижобий факт), реализм принципларига мос тарзда ҳаётий деталлар, маҳаллий колорит билан бойитилган асар саналади.

А. Тўқай ва А. Авлоний ғазалларида поэтик киноя

⁶⁴ «Инанмагыз берау юктыр днерса безда шагърылар.

«Таҳир»дан, «Буз егет»тан, шубҳасиз, узганимыз бардур».

биринчи планда туради ва у ижтимоий-сиёсий ҳажвиёт мақсадларига қаратилади. Шеърларда бирон-бир якка тип ёки деталь хусусида эмас, балки муайян давр — XX аср бошлари ҳар иккала ўлкада мавжуд типологик тартиботлар, маърифатга интилиш ва ундаги нуқсонлар, прогрессга тўсиқ бўлаётган кучлар, феодал қоқоқлик ва янги буржуа кирдикорлари (айниқса А. Тўқайда) қаламга олинади, улар устидан кулги қўзғатилади. Юқорида тилга олинган типлар ва характеристикалар ўзида тематик-ғоявий нагрузка ташийди, типологик характер касб этади.

Демократик адабиёт намояндалари ижодида реалистик сатиранинг кенг тарқалиши, табиийки, улар танлаган ҳақиқат йўли, эстетик принциплар билан алоқадор. Реализм принципи фақат ҳаёт ҳақиқатини, мавжуд борлиқни ва конкрет инсон руҳий оламини тасвирлашни тақозо этар экан, у ўз-ўзидан муайян даврнинг кўзгусига, бадий инъикосига айланади. Демак, ҳақгўй шоирларни ҳажв — сатирага мурожаат этишга даъват этган омиллар мавжуддир. Жамият адолатсизликлари, тенгсизлик, зулм-зўрлик сабабларини англашга бўлган интилиш илғор прогрессив адиблар қўлига сатира қаламини тутқазди.

XIX аср реализми ва унинг Европадаги намояндалари хусусида сўз юритган М. Елизарова «Буржуа жамияти ҳақида ҳақиқатни айтиш — ўша жамиятнинг фож этишдан иборатдир»⁶⁵, деган эди. Гарчанд, бу фикр Европа танқидий реалистларига нисбатан айтилган бўлса-да, айрим эволюцион масалалар, жумладан, янгича сатиранинг майдонга келиши жараёнини ойдинлаштиришда аҳамиятга моликдир.

Туркий халқлар шеърятининг янги босқичидаги сатира — реалистик сатира тажрибаси қандайдир ташқаридан, фавқулудда пайдо бўлган ҳодиса эмас, албатта. Бу, аввало, ўтмиш классик поэзиядаги Навоий ва Фузулий, Махтумқули ва Қамина, Гулханий ва Махмур, Зокир ва Ширвоний каби сўз соҳиблари, ҳажв усталари асос солган йўналишнинг янги тарихий ва эстетик босқичидир.

Туркий халқлар яшаган заминнинг ўзига хос ва хилма-хил турмуш тарзи мавжуд бўлиб, сатирик асарлар мавзун ҳам шунга мувофиқ турли-туман объектларга қаратилгандир. Айниқса, зикр этилаётган даврда бадий ҳажвиёт доираси, объекти кенгайди, ўтмиш салаф-

⁶⁵ Қаранг: История зарубежной литературы XIX века. М., 1972. С. 288.

лар танқид тифини қаратган нуқталар янги нишонлар билан алмашди. Типологик тарзда олиб қараганда барча адабиётларга хос тўртта асосий сатирик йўналишни кузатиш мумкин: замонадан шикоят, унинг жирканч ва ярамас жиҳатларини фош этиш; ҳукмрон табақа вакиллари устидан заҳарханда кулиш; антиклерикал ҳажв; ҳаёт «икр-чикирлари» («мелочи жизни») юмори. Улар турли эпик ва драматик асарлар қатори, лирикада, хусусан, ғазал жанрида муайян даражада ўз ифодасини топди. Умуман, ҳажвий ғазал ёки маснавий, мухаммас ва мусаддас, мустазоду қитъа ёзиш янги бир анъанага айланди.

Ижтимоий-сиёсий воқеалар, ноҳўя тартиботлар, сайловлар, вексель солиқ, қарз пули сингари меҳнаткаш халқ оммасини хонавайрон қилишга олиб келувчи иллатлар бадий ҳажвиёт тили билан фош қилинди. Шу масалаларнинг аксарияти бир қатор ғазалларга янги мавзу сифатида кириб келди, ғазалнинг ҳажвий ва юмористик олами кенгайди, поэтик қиммати ва функцияси ошиб, ҳаётга дадил ва конкрет яқинлашди.

Бой ва уламолар, қози-калонлар, айрим судхўр ва фирибгар шахсларнинг кирдикорларини фош этиш барча халқлар ғазалиётидаги умумий муштарак мавзу бўлиб, бу маҳаллий бадий колорит ва реал ҳаётний деталлар воситасида қаламга олинди.

Аниқ шахсларнинг исмини келтириш билан уларнинг кирдикорларини фош этиш анъанаси XIX аср бошларида, хусусан, озарбайжон адабиётида Зокир, ўзбек адабиётида Гулханий, Махмур, туркман шеърлятида Камина томонидан амалга оширилган бўлиб, бу самарали ҳажвиёт усули янги замонада янги юқори поғонага кўтарилди.

Озарбайжон ғазалига, хусусан, Собир аллегорик шеърлятига ҳамоҳанг ўзбек ғазалиётида ҳам «инкор-таъкид» услубида, айниқса, чуқур киноя йўли билан рад этиш услубида ёзилган ғазаллар яратилди. Чунончи:

Аҳли дил бўлма, замоннинг боғи бўл.
Ақчадин лангар чўп ушлаб растанинг дарбози бўл!

Шеър эшитмайди биров, даврон қулоғи кар анга,
Бир ҳовуч олтин, кумушнинг хуш жаранг овози бўл!..

Истамас бўлса замона Завқий ёзган шеърни,
Ким эшитсин арзиҳол хоҳ рози, хоҳ норози бўл!⁶⁶

⁶⁶ Завқий. Танланган асарлар. Тошкент. 1960. 15-бет.

Прототиплари ҳаётий бўлган образларнинг бадий-сатирик қиёфалари айниқса реал ҳажв қилинади. Сеид Ширвонийнинг ғазал, ғазал-қитъалари: «Шамаҳынын таза байларини ҳажв», «Шамаҳы бабилари ҳаггында», «Губа таъзнадарлари ва хеъмани горат еданлара», «Насраддин шаҳын ҳажвинда», «Бир нафар доста язылан зарафатдыр», шунингдек, мухаммаслари: «Ширванын таза байлари ҳаггында», «Хумайини ҳажв», «Абид афандини ҳажвинда», «Араб афандизада Маҳмуд афандия» ва бошқаларда; Алиакбар Собирнинг «Ғажи Мирза Ғасан...», «Ата насихати», «Мир лашим», «Йох, язмышам» каби қатор ғазал, мурабба, мухаммас ва янги типдаги силлабик шеърларида; Муқимийнинг «Дар шикояти Лахтин», «Воқеан кўр Ашурбой ҳожи» каби ғазал, «Заводчи бой таърифиди», «Танобчилар», «Тўй» маснавийлари, «Ҳожи қадоқчи», «Вексель» мухаммасларида, шунингдек, Завқийнинг «Ҳажви аҳли раста», «Дар ҳажви шоҳ Иноят қўрбоши», «Ҳажви Аҳмадхўжа Қози ба тариқи тарих», «Абдураҳмон шайтон», «Ғудаслик бой ҳақида ҳажв», «Роҳзан Эргаш» каби ғазаллари, «Обид мингбоши ҳақида ҳажв» (тўртлик) қушиғи, «Воқеан қози сайлов» маснавийсида; Абдураззоқ Фақирийнинг «Баҳс» (Азбарсейн Бекжон қорига), «Таъриф бир ажаб банги» ғазаллари, «Қасидан тавсифи Тағой сўфи», шунингдек, Зорийнинг «Лахтун ҳақида ҳажв» ва туркман шоирлари Молладурдиннинг «Хожагули», «Хешдек бой», Дурди Қиличнинг «Золимлар» сингари қатор гошгуларида салбий типларнинг қилмишлари аёвсиз фош қилиниб, кулги остига олинади. Бундай мотивлар бошқа туркий халқлар, жумладан, қозоқ, қорақалпоқ ва қирғиз шеърятидан ҳам кенг ўрин элади. Шоирлар худди ўз салафлари қаламга олмиш Субҳонқулихон (Турди), Қози Муҳаммад Ражаб, Қози Ниёз, Ҳақим Туробий (Махмур), «Ғарабағ газиси» — Алиқули Абдураҳим, «Ўзларин санырлар Арасту, Сократ» — табиб Маммад ва Машади Хожи (Зокир) сингари яқин ўтмиш намояндаларининг кейинги авлоди — янги замонада халққа янгича зўлм-зўрлик ўтказаетган тарихий шахслар, маҳаллий амалдорлар образини шеърятнинг турли-туман жанрларига олиб кирдилар, шу жумладан, ўткир сатирик ва юмористик пафосни яратишда ғазал поэтикасидан ҳам самарали фойдаландилар.

Ёзувчилар аччиқ кинояли иборалар, қочириқ ва юмордан кенг фойдаланган ҳолда ҳажвий асарлар яратдилар. Ушбу аччиқ ҳаёт ҳақиқати эса ҳар бир халқ

ғазалиётда муайян ўзига хос анъаналарга, қонуниятларга бўйсунган ҳолда поэтик ҳақиқатга айланади. Шoirларнинг ҳажв услуби ва иқтидори ҳам хилма-хил тарзда намоён бўлади. Чунончи, Ширвонийда ҳажв объектига, яъни, салбий шахсга қарата лирик қаҳрамон юмидан сўз юритилса, Собир ўша шахснинг ўзини гапиртиради, Ширвоний «мен»и билан Собир «мен»и ана шу томондан фарқ этади. Муқимий ва Завқийлар эса ҳикоядан кенг фойдаландилар. Буларнинг барчаси ғазалларнинг замонавийлигини таъминлайди, тасвир оламини кенгайтиради. Дарвоқе, Ширвоний «Бир нафар доста язылан зарофатдыр» сатирик ғазалида ўз қаҳрамони — Алижағага зорланиш оҳангини аёвсиз заҳархандага, қисман насихатни аччиқ таънага айлантиради.

Яъни:

Халг сани лоти билир, аммо ки, сан худкемсан,
Гой далилин катирим, олама бурҳан олсун.

Сани ман мард билиб дарғаҳува уз тутдум,
Фарз билдим бу киши саҳиби-еҳсан олсун.

Дема сан заты гализ ҳожы Турабын бирисан
Гара ешшак нади ким, дахили-инсон олсун?

Тажи — сар, ҳажв дейилдир бу ки, ман айламишам...
Ҳажв гыллам ки, сани шухрейи Ширвон олсун⁶⁷.

Шoir Алижаға исмли бад ва «зоти гализ» кимсани энг ярамас ва инсоний қиёфасини йўқотган шахс сифатида таърифлайди. Бундай таърифни Муқимий ёки Завқийда ҳам учратамиз. Аёнки, ғазалларда умумий муштарак жиҳатлар кўп. Чунончи, «Турфа нодон баччағар»да Муқимий:

Кўрмадим оламда сандек турфа нодон баччағар,
Суратингни кўрган одам дерки, шайтон баччағар.
Бу қадар расволигингдин эътиборинг йўқ, сани,
Бу сабабдин сотасан ўзингни арзон баччағар.
Гоҳ тўқимни олиб қорнига, айлаб акслик,
Бенизом эшакка ўшаш бўқуюшқон баччағар.
Доимо йиртиқ кийим бирла юурсан кўчада,
Янги киймансан энинга ҳар гиз иштон баччағар...⁶⁸

Ғазаллар конкрет воқеликдан, реал ҳаётдан озиқ олди ва ўз навбатида ўша ҳаётга эстетик озиқ берди. Бу — реалистик ижод принципининг асосий диалектикаси. Ижтимоий-сиёсий сатира ғазал поэтикасини ана шу мезонга мослаштирувчи актив омиллардандир.

⁶⁷ Сеид Азим Ширвани. 2-том. 51-бет.

⁶⁸ Муқимий. Асарлар. Тошкент. 1974. 380-бет.

Юқорида тилга олинган мавзулардан ташқари янги буржуа тартиботларининг кириб кела бошлаши билан боғлиқ деталларнинг тасвир объектига айланганлиги ҳам диққатга сазовор.

Маълумки, капиталистик муносабатларнинг кириб кела бошлаши туфайли судхўр элементларнинг ҳийланайранги янада авж олди, савдо-сотик, фойда кетидан қувиш кучайди. Шаҳар саноати билан қишлоқда ер хўжалиги ўртасида янги — бир-бирига зид муносабатлар майдонга келади. Айниқса, пахта уруғига бўлган талаб ва таклиф ўртасида вужудга келган кризис оқибатида уруғфуруш хўжайинларнинг танг аҳволга тушиб қолиши анчайин шов-шувга сабаб бўлган эди. Муқимий шу воқеага атаб «Уруғ» радибли оригинал ғазалини битади. 11 байтдан иборат ғазал рамал баҳрининг анчайин мураккаб бўлган рамали мусаммани маҳбун мақсур (Фойлотун фойлотун фойлотун фойлон—у—уу—уу—уу—) парадигмасида ёзилган. Янги инфодаларнинг ана шу анъанавий аруз нормасига беқусур мослаштирилиши (яъни, «куйиб ақчаси», «зарда қилиб жонивор», «эртаси қайтар уруғ», «учраса гоҳ бир таниш», «сотиш бўлса муяссар уруғ») жанр бадий конструкциясида рўй берган самарали янгиланиш, замонавийлаштиришни англатиб туради. Буржуа муносабатларига нисбатан танқидий ва фош этувчи функцияни англатувчи байтлар бадий ва социал қимматга эга. Чунончи:

Нонини бултур еган, пойлаган эрди алар,
Хайф куйиб ақчаси қилди чу ахгар уруғ...
Ҳикмати парвардигор, бунда таажжуб қолур,
Бўлди чу ҳоки сиёҳ зарга баробар уруғ.
Кимгаки ўтказсалар, ваъдага олганига
Насъяга ҳам олмайин, эртаси қайтар уруғ.
Қозилар иқболига тухмининг жанжолу кўп,
Битса агар муфтилар фатвойи маҳзар уруғ...⁶⁹

Шуниси характерлики, ғазалда пахта уруғи савдосига бош суқиб, охирида хонавайрон бўлган кишиларнинг ҳолати ғазалхон кўзи ўнгида намоен бўлади. Уруғ — олдинига зарга баробар бўлгану, эндиликда эса янги иқтисодий тартибот туфайли рақобатга учраган, уни ҳеч ким ҳатто насъяга ҳам олмайди. Ёхуд хўжалиги синиб қаландарга айланаёзган бойваччалар учун «дарвешлар фотиҳаси» нажот эмас. Уша тафсилот жараёнида «тухум», яъни пахта уруғи жанжали қозикалон син-

⁶⁹ Муқимий. Топланган асарлар. Тошкент. 1958. 62—63-бетлар.

гари «адолат ҳимоячилари»га қўл келиши ва ундан ўз мақсадлари йўлида фойдаланиб қолишга уринишларига шама этувчи мисралар ҳам шеърдан жой олади.

Савдо ва солиқлар, қарз ва пул муомаласи мавзуларида битилган ғазаллар замонавий типдаги асарларга айланди. Шу жиҳатдан озар шоири Мирза Исмоил Гасирнинг «Гара пул» («Қора пул»), ўзбек шоири Завқийнинг «Қарз», «Уй пули», «Золим пули» ғазаллари кўпгина ярамас иллатларни фош этишда умумий ҳамоҳангликка эга. М. Гасир ёзади:

Халлал — мушкулот жаҳон олду гара пул,
Ейлар ики дагигада мин дарда чара пул.
Ҳар гулустани истаса ҳар дам хараб эдар,
Ё бир харобани дондирар бағу баҳара пул
Ки, нар аҳлин истаса, нур аҳли ейлая,
Ки, нур аҳлини салур бир дамда нара пул
Гаҳ шаҳи фили банд гылар, гаҳ вазири мат,
Рух кўстариб, пиёдани ейлар сувара пул.
Йох Гасир ила ҳич бу пирин улфати,
Шома агар тапылса, тапылмас наҳара пул⁷⁰.

Қўринадики, ушбу ғазал — лирик қаҳрамон психологияси, аниқроғи, пул ҳақида мулоҳазаси акс этган поэтик лавҳа сифатида характерлидир. Унинг байтларида ҳажвий ва дидактик уйғунлик тажассум топган бўлиб, образли символик тасвир бош ғояни — пулнинг ўша давр жамиятидаги функциясини очиб беришга қаратилди, ботинан инсон қадри ва пул қадри муқояса этилади. Тазод санъатининг ранг-баранг қирралари ҳам ана шу мақсадга қаратилган; яъни, пул — гулистонни хароб ёки боғу баҳорга айлантириши; нор аҳлини нур, нурни нор айлаши; шахмат ўйинига муқояса этилиб — фил гоҳ шоҳни банд этса, гоҳ вазирни мот эта олиши: рух қудрати пиёдани сувориға—отлиққа айлантириш,— барчаси шу «гара пул» сабабли. Лирик қаҳрамон — шоир эса ўша пул — «пир» билан улфат бўла олмайди, шу туфайли «Шомга топилса, наҳорга йўқ...» Демак, очлик ва бойлик ҳукм сурган замона ҳақидаги ўзига хос мантиқий изчиллик билан чиқарилган хулоса ана шу. Озарбайжон ғазалига кириб келган пул ҳақидаги мулоҳазалар ўзбек ғазалиётидан ҳам жой олиши тарихан табиий ҳолдир. Дарвоқе, Завқий ғазалларида пул билан боғлиқ шоир мушоҳадалари муайян ҳаётий деталъ — уй пули (солиқ) ёки «Золим пули» — золим

⁷⁰ Мирза Исмоил Гасир. «Гара пул» ғазали. Қаранг: Мустафаев М. XIX аср азарбайжан сатирик шеър намуналари. Баки. 1983. 44-бет.

Шоолим халқдан мажбуран йиққан бойлик воситасида баён қилинади. «Уй пули» ғазалида «зулм қилиб ҳокими», иккинчи ғазалда эса «Йиғ деса амрона тергай битталаб» қабилда иш кўрувчи шахсларнинг пулга бўлган очкўз қиёфалари оддий ва ҳаётий манзараларда мазақ қилинади. Шоир оҳангдош ва лафздош иборалар, ташбеҳлар билан шеър поэтикасини бойитишга эришадди. Музораа санъати — мисраларда оҳангдош сўзлар тизмасидан моҳирона фойдаланади. Чунончи:

Лак пули деб бир солур, уй пули деб бир олур,
Қилмаса деб қўрқаман ҳоки туроб уй пули.
Дуди фиғони, кўринг, чиқди фалаклар уза,
Қилди фақир аҳлини бағри кабоб уй пули.
Уй пулидан хат аро сўзлади бечора халқ
Завқий Хўқандий деди унга жавоб уй пули⁷¹.

Завқийнинг биринчи ғазалида радиф сифатида «Уй пули», иккинчисида «пули» сўзлари қўлланилиб, унга нисбатан изоҳловчи функциясини бажариб келган қофиядош сўзлар маънони кучайтириш ва таъкидлаш, шеър оҳанги ва ритмикасини барпо этишга қаратилади. Жумладан, биринчи ғазалда: «шитоб уй пули», «хонахароб уй пули», «қаттиғ азоб уй пули», «ҳоки туроб уй пули», «топ уй пули», «бағри кабоб уй пули» каби. Иккинчи ғазалдаги ҳожиб ва радифлар маънодошлиги эса қуйидагича, яъни: «Шоолим пули», «Золим пули», «пару болим пули», «аҳволим пули», «аёлим пули», «молим пули», «чолим пули» ва ниҳоят шеър мақтаида матладаги иккинчи мисра такрор келади, шоир ўзига хос такрор — мукаррар усулини қўллайди.

Матлаъ:

Ғам еманг эй раста, ўн сўм тушиди Шоолим пули,
Бу эмас Шоолим пули, албаттадур золим пули.

Мақтаъ:

Завқий косиблар тилидин кимга арзу дод этар,
Бу эмас Шоолим пули, албаттадур золим пули⁷².

Муқимийнинг «Сайлов» ғазали ўзбек ижтимоий-сиёсий, ҳажвий ғазалчилигининг яна бир янги намунаси сифатида қимматлидир. Ғазалда амалдор сайлаш билан боғлиқ тўс-тўполонга айланган («Ўлумдин қолди қолганлар, бўлуб эрди вабо сайлов»), бетиним отлар чоптирилиб турган шаҳар манзараси тасвирланган. Шу сайлов тезроқ ўта қолсаю, Муқимий ҳам тинч олса...

⁷¹ Завқий. Танланган асарлар. Тошкент. 1960. 28-бет.

⁷² Уша асар, 29-бет.

Талоши жоқ айлаб, от чопиб, олмай дами ором,
Мусулмонларни рангин айлади чун қахрабо сайлов.

Муқимий оғирди бошлар халойиқ гуфту гўйидин,
Шаҳар тинчиб қолурди, бўлса-чи эмди аро сайлов⁷³.

Ғазалда қўлланилган ҳожиб — истноралар эса радиф («сайлов»)ни изоҳлашга қаратилган бўлиб, у ҳаётнинг турли-туман офату иллатларига муқояса этилади: «бало сайлов», «қилди гадо сайлов», «вабо сайлов», «рангин айлади чун қахрабо сайлов», «бўлса-чи эмди адо сайлов». Хуллас, ғазалда тилга олинган ҳоким, қози, мингбоши, элликбоши сингари даврнинг салбий типлари юқоридаги сингари поэтик қурилмалар, образли иборалар воситасида танқид остига олинади. Уларнинг зоҳиран портрети чизилмаса-да, ботиний оламининг жирканч ва қашшоқ эканлиги, шаҳарда рўй бераётган адолатсиз тартиботларнинг бош сабабчилари ўшалар эканлиги эътибор ва эътироз билан қаламга олинади.

XIX асрнинг 90-йилларида ўзбек ғазалидан жой олган ва юқоридаги янглиғ қилмишлари фош этилган фирибгар қозию уламо-ҳукамолар образи янги асрнинг 10-йилларида ҳам ғазалда ҳажв қилинади. Бироқ инқилоб арафаси ғазалнинг тараққий даражаси анчайин юксалган, аниқ мақсадга қаратилган, курашчанлик ва рад этиш пафоси устун бир даражага чиққанлигини Авазнинг «Уламоларга хитоб» дейилган 8 байтли оригинал ғазалидан ҳам кўриш мумкин. Ғазалда Аваз бевосита ўз салбий типларига қарата дадил хитоб этади:

Эйки, сизлар то таассуб бирла даврон этдингиз,
Миллати мазлума аҳволин паришон этдингиз!

Бирингиз қози, бирингиз аъламу муфти бўлуб
Бу не оини эрдиким, сизлар намоён этдингиз?!

Бизни айлаб хору зору нотавон этмак учун,
Бермайин осори ҳурлик банди зиндон этдингиз.

Бу фалокатлар учун масъул ўлурсуз оқибат,
Зулму истибод ила миллатни вайрон этдингиз...

Иўқса, одаммиз, очиб мактаб илм билдирсангиз,
Беҳабар илму ҳунардин бизни ҳайвон этдингиз.

Бир куни сўрғай Аваздек уйғониб аҳли замон.
Не учун миллатни сиз ер бирла яксон этдингиз?⁷⁴

Дарвоқе, ўша машъум ва зиддиятли замонада биринчи бўлиб уйғонмоқ ижод аҳли учун фарз эднки, худди шу

⁷³ Муқимий. Танланган асарлар, 44-бет.

⁷⁴ Аваз. Сайланма, 19-бет.

қолни шоир оптимистик ишонч билан ғазал мақтасида эътироф этади. Ушбу ғазал шоир курашчан қалбининг қаноти, таржимони бўлиб дунёга келган янгича поэтик намунадир. Хуллас, қайд этиб ўтилганидек, ҳажв олами шеърий жанрларга хилма-хил мавзу ва мотивлар сифатида кириб келмоқда эди. Чунончи, ўзларини буржуача билимдон ва илғор зиёли кимсалар сифатида танитиб, аслида бирон бир мақсадни кўра олмаган гуруҳлар ҳам зийрак шоирлар назаридан қоча олмаганликлари, ҳажвий ҳамласига дуч келганликларини қуйидаги иккита кичик деталь орқали ҳам англаш қийин эмас.

Дарвоқе, янги маърифат учун кураш (биз бу ҳақда кейинроқ сўз юритамиз), ўз навбатида, бутун феодал системасига оид тартиботларга, ҳукмрон идеологияга қарши курашни ҳам ўз ичига олади, антифеодал ва антиклерикал кураш унинг пафосига айланади. Европа маърифатчилари ҳаракатини таърифлаб Ф. Энгельс айтган қуйидаги сўзлар кўп жиҳатдан Шарққа ҳам тегишли, албатта. Ўрни, «...Дин, табиат тушунчаси, жамият, давлат тузуми — ҳаммаси шафқатсиз танқид қилинди, ҳамма нарса ақл-идрок ҳукмига топширилиши ва ё ўзининг яшаб турганлигини оқлаши ёки яшашдан воз кечиши лозим эди»⁷⁵.

Айрим конкрет дин пешволарига, «аҳли риё»га бағишланган кўплаб махсус ғазаллар, ғазал-қитъа ва мустаҳзодларда феодал идеологиянинг реакциян моҳияти объектив тарзда сатира остига олинади, аёвсиз фош қилинади. Муқимийнинг «Баччағар», шунингдек, «Турфа нодон баччағар», «Авлиё», Собирнинг (озарбайжон) «Адатимиз даш иди да ва гуну», «Горхурам», «Жаҳд ейла, сан анжаг назари — халгда пак ол», туркман шоири Сеидийнинг «Герек», Котибийнинг «Муллалар», Абдулла Тўқайнинг «Авыл мадрасасы», «Текинхўрлар», «Кўзге жиллар», Мажит Гафурийнинг «Таъқдыр», шунингдек, Аваз, Фақирийларнинг қатор ғазаллари XIX асрнинг охири ва XX аср бошлари антиклерикал ғазаллар типологияси учун характерли манба саналади. Ўзбек ғазалларидаги Дукчи Эшон ёки Йигчи Эшон озарбайжон ғазалларида ишланган, шоир Ширвоний айтмоқчи «Зулматда Искандара бир Хизр гарақдир, Хасса ки, туруб алами зулмат, кўнак оғлу!» каби зотлар татар шеъриятидаги «мулла ва бой абзий» сингари нухалар, туркман терма, гошгу ва ғазалиётидаги «Гачмаян шубхе харамдан, ийп-ичип эшрет қылып» каби Котибий

⁷⁵ К. Маркс ва Ф. Энгельс санъат тўғрисида. I-том. Тошкент. 1975. 363-бет.

тасвиридаги фирибгарлар янгича ишланган ҳажвий образлар сифатида ажралиб туради.

Феодал жаҳолат ва диний мафкура ҳукмрон бўлган Шарқ регионларида антиклерикал мулоҳазалар мураккаб кўринишларга эга эди, албатта. Айрим халқлар адабиётида у ниҳоятда тез ва кенг ривож топди, айрим элларда эса секинлик билан кечди. Туркман шеъриятида, хусусан, ғазалларида бундай мотивлар нисбатан кам бўлиб, борлари ҳам баъзан «қистирма» байтлар тарзида кўзга ташланади. Чунончи, Сеидий бир ўринда:

Имди хатыр жемг эдип, бир-бирге тан гатмак герек,
Алсалар дин иле дуняни бир мее сатмак герек⁷⁶.

деб ёзса, XIX аср яна бир туркман шоири Котибий «Муллалар» радифли ғазалида:

Дунъе мапыха учин женггу жеделлер коп кылып,
Мекри-хиле ылмына усат болган моллалар.

Гачмаян шубхе харамдан, ийп-ичип эшрет кылып,
Журми-усянларга чох ижат болган моллалар.

Ашналык бабини фетх эйлебан залымлара,
Чун гарып бичареден эбгат болган моллалар⁷⁷.—

дея, анчайин ошкора ва дадил фикр юритишга жазм этади, антиклерикал руҳдаги туркман ғазалининг ўзига хос намунасини яратади.

Юқорида қайд этиб ўтилганидек, сатира ва юмор ёки ҳажв ва ҳазил донмо бир-бирини тўлдириб, изоҳлаб келадики, унинг ҳам меъёри, даражаси ва чегараси бор. У — фош этишгина эмас, айни чоғда ғамхўрлик нишонаси ҳамдир. Агар юмор кучли бўлса — кулги кўпроқ ёки аксинча, сатира кучли бўлса — танқидий ҳақиқат кўпроқдир. Озарбайжон реалистик шеъриятининг XX аср бошларидаги байроқдори Алнакбар Собир ҳажвийети худди ана шундай қоришиқ ва ўзига хос оригинал бир тарзда майдонга келди. Озарбайжон шоири Мушфиқ у ҳақда:

О гулду-ағлады, ағлады-гулду,
Гулушу хычгырды, фарёди гулду,—

дея чиройли поэтик характеристика берган эдики, ҳақиқатан ҳам Собир йиғлаб туриб кулишга, кулгуси остида зимдан йиғлашга қодир санъаткор, эл фарзанди,

⁷⁶ Сеидий. ТССР ФА қўлёзмалар фонди, инв. 103.

⁷⁷ Котибий. Ўша асар, инв. 56 «А».

дилбанди бўлиб етишган адибдир. Собирнинг «йиғи-кулгу»си унинг турли шеърӣ жанрлар: ғазал, муста-зод, мухаммас, мусаддас ва бир қатор янгича, «соби-рона», шаклларда намоён бўлади. «Аҳ айладийим нашъ-айи галянын учундур», «Бир баҳана алда унван етмали бундан сора», «Қавур гызы», «Баки паҳливанларина», «Адатимиз даш иди даъва гуну», «Горхурам», «Баъзи ерларда тасадуф олунур аша, ата», «Ачылдыгча санин субҳун маним да хорматим артир», «Бу бойда!.. ва бошқа қатор ғазаллар озарбайжон ҳажвий ғазалиёти-нинг янги реалистик моделлари жанр тарихида алоҳида бир босқич сифатида қимматлидир.

XIX ва XX аср бошлари сатирик шеърӣяти ўзбек адабиётида Махмурдан бошланиб Муқимий орқали Ҳамзага қадар қандай ўтиб келган бўлса, озарбайжон ҳажвиёти ҳам Зокирдан тортиб Ширвоний орқали Со-бирга худди шу янги ўтиб келади ва эволюцион та-раққиётни бошидан кечиради. Бу, ўз навбатида, дидак-тик, маърифатпарварлик ва етук реализм (Собирда танқидий реализм)нинг тарихий шаклланиш ва тако-мил топиш этаплари бўлиб, ушбу жараён сўзсиз жанр-лар такомилда ўз ифодасини топгандир. Собир ҳам, Муқимий ёки Фурқат ҳам замона руҳини, «адресат»-ларни ҳаракатда ва кенг кўламли этиб кўрсатиш мақ-садида йирик эпик ёки драматик асарларга қўл урган эмаслар. Уларнинг барчаси анъанавий, пойдевори қа-лин ва мустаҳкам шеърӣят майдонидан туриб янги уфқ-ларни кўзлашди ва шунга қараб ҳаракат этишди. Со-бирдан бирмунча кейинроқ жанговар ижод йўлини танлаган Ҳамзага эса драматург сифатида ҳам қалам тебратиш насиб этди.

Собир сатирасини битта ғазал жанри билан чегара-лаб бўлмайди, албатта. Аммо, сатирик ғазал жанри, ундаги мавзу ва мотивлар хусусида сўз юритаётгани-мизга қарамай, умумий тасаввур нуқтаи назаридан таъкидлаш ўринлики, Собир ҳажвиёти «Ей гул, на ажаб силсилаин — мушки — тарин вар», «Билмам на горуб-дур бизим оғлан охумагдан?!», «Ата насихати» сингарни мустазодлар, «Нури — чешманыммысан, ей пул, ё жа-ныммысан?», «Интеллигентик, газарик наз ила» каби мухаммаслар, «Бу чархи-фалак тарсина давран едир инди», «Миллат нежа тараж олур-олсуи, на ишим вар» ва бошқа мусаддас, мурабба сингарилардан иборат яхлит бир жанрлар системасини ташкил этади. Шунга кўра ушбу асарларнинг поэтик қурилиши ҳам ранг-ба-рангдир. Тематик-ғоявий жиҳатдан ижтимоий-сиёсий

масалалар, ахлоқий нормалар, таълим ва тарбия, маънавий ва айрим шахс — типлар ҳажви, умуман, феодал-клерикал ҳамда янги буржуа оламининг жуда кўп «сирасорлари» ҳажв этилади, фош қилинади ва юмористик кулгуга олинади.

Собирнинг ҳажвий шеърлари системасида ғазал жанрининг бетакрор моделлари яратилдики, уни бирон бир бошқа халқ ғазалиётига қиёслаш қийин. Бундай шеърларда тасвир объекти қилиб олинган социал типлар — фирибгар ва риёкор кимсаларнинг умумлашма образлари, маҳаллий шароит билан боғлиқ қолюқ расм-русумлар, умуман, муайян давр озарбайжон муҳитининг сатирик-юмористик картинаси берилади. Айтайлик, бир қарашда турмуш «икир-чикир»ларининг юмористик тасвирига ўхшаб кетувчи мотивлар ғазалда фавқулодда ижтимоий-сиёсий маъно ташвишга хизмат қилдирилади. Бинобарин, «Артыр» («Ортиб борар») радибли ғазални олайлик. Унда авом халқни авраб-алдаб, жаҳолатда сақлашга интилувчи кимса қиёфаси унинг ўз тилидан фош қилинади. Ҳаммаси бўлиб 9 байтга жойланган ғазал мазмуни қуйидагича: лирик қаҳрамон сифатида намоён бўлувчи фирибгар кимса ўзининг ташқи вазоҳати, зарбоб тўну салласи, афсункор сўзлари билан кўпчиликни авраб ўзига қаратиб олган. Уни ҳар куни эрталаб ва кечқурун, такрор ва такрор ёғлиқ ошларга таклиф этишади, бундан ҳатто ўзи ҳам зерикиб кетган... Бироқ ҳар гал унинг обрўйи яна ортаверади. Унга донмо «ёғлиқ-ёғлиқ ошлар», «бадымжон долмаси» (бақлажон дўлмаси), «ёғлы говурма» бўлса... Энг муҳими халқ, миллат уйғонмаса, онги ўсиб, кўзини очмаса бас, акс ҳолда Собир қаҳрамонининг ҳолига вой!

Айрим байтларга эътиборни қаратайлик:

Ачылдыгча санин субҳун, маним да ҳурматим артыр,
Ғаралдыча жаби-тарин жалолу шавкатим артыр.

Ниғилмазкан гапылардан гозум бир ҳарза саилжак
О яғлы-яғлы ошларчыи олунча ҳасратим артыр.

Аларса ҳар геча уч-дорд нафар ашхас гар ваъдим,
На гам, беш-алты да олса, маним шахсиятим ортыр.

Ҳикоят разолатбахш, татбиғи-луғат етсам,
Дейиб рангин иборатлар, камалу шоҳротим артыр.

Бадымчан долмаси балли таран, яғлы говурманы
Қоран так уч гозум, балъина зовгум, суръатим артыр.

Оянма, ят, а миллат, динма, динма, дурма, тарпанма!
Айылсан, аҳ, вавейла!.. Малолу меҳнатим артыр!⁷⁸

⁷⁸ Собир. Хопхопнома. Баки. 1983. 149-бет.

Собир сатирик қаҳрамонларининг нияти аниқ: прогрессив кучлар, жамият ва умуман халқ, миллат ғафлатдан кўзини очмаслиги зарур. Реал ҳаётининг прототипларга эга бундай қаҳрамонлар яқинлашиб келаётган инқилобий ҳаракатлардан чўчиб қолишгани, ваҳимага туша бошлашганини шоир зийраклик билан кузатади, шеърининг мамнуниятлик билан киритиб, улар устидан заҳарханда кулади. Аммо айтиб ўтилганидек, унинг кулгуси зоҳиран кулгу холос, ботинан эса шоирда аччиқ йиғи ҳам мавжудки, бу йиғи узоқ давом этган ўз халқининг ғафлат уйқуси эди. Шу боис шоир ўша уйқу ва ғафлат мавзуини турли шаклларда баён этди, кулди-қайғурди. Бинобарин, Собир тасвирида бешик тепасида она тилидан айтилган алла ҳам прониялидир:

Тарпанма, амандыр, бала, ғафлатдан айылма!
Ачма гозуну, хаби — жаҳолатдан аылма!

Лайлай, бала, лайлай!
Ят, гал дала, лайлай!⁷⁹

Кўринадики, сатира битта жанр доирасидан чиқиб, турли поэтик конструкцияларда намоён бўлди. Ҳазал шакли эса ҳаминша халқ дилига, тилига ва куй-тароналарига яқинликдан унга тез мослашди, таъсир кучи, оммавийлиги ошди. Буни айниқса енгил юмористик ҳазаллар орқали ҳам кузатиш мумкин. Турмушда «икир-чикирлар» кўп, инсон турли-туман зиддиятларга дуч келади, айниқса, чириган, умри тугаб бораётган иллатлар унинг йўлида ғов бўлади.

Уларнинг хавфи, тўсиқ бўлиш даражаси ҳам турлича: баъзан енгил, баъзан оғир асоратларга олиб келиши мумкин. Сатира ва юмор ҳам шуларга мувофиқ ўзига услуб танлайди. Озарбайжон шеърининг Собир ўзига хос сатирик услубни ярата олган экан, Муқимий ҳам худди ана шу ҳаётининг «икир-чикирлар» кулгусини — юмористик ҳазалларнинг ўзбек тилидаги оригинал намуналарини яратди⁸⁰. «Девонамен», «Кўсамен», «Паришон кўсамен», «Бурун», «Пашшалар», «Бўқоқ», «Шикояти безгак», от циклига кирувчи ҳазаллар, «Араванг», «Ароба», «Лой», «Чойфуруш», «Фонус», «Улоқчилар» ва бошқа қатор инсон ҳаёти, реал турмуш билан боғлиқ мавзулар ана шундай ҳазалларнинг жозибадор ва қувноқ тараннумига айланди. Ғафур Ғулум таърифлаша-

⁷⁹ Уша асар, 32-бет.

⁸⁰ Муқимий юмористик шеърларининг мазмун ва мавзу йўналиши ҳақида Ғ. Каримов, А. Абдуғафуров асарларида қимматли маълумотлар мавжуд.

нидек, «Муқимий кулги шеърлар ёзишда ўз асрдошларининг устаси бўлган... Муқимийнинг тили равон, мавзулари кундалик, айниқса аламзада, эзилган косиб оммасининг кўнглидагини топиб ёзгани учун шеърлари жуда тез оммалашар эди»⁸¹. Дарвоқе, косиб оммасининг кўнглидагини топишнинг ўзида ҳам пурҳикмат маъно бор: шоир битмас-туганмас халқ ижодидан баҳраманд бўлган, айниқса, ундан юморларида усталик билан фойдаланган халқпарвар санъаткордир. Муқимий юмористик ғазалларининг жанр хусусияти, гарчанд, битта сўз билан юмористик аталса-да, улардаги мавзу ва мотивлар доираси худди халқ юморларининг ўзи янглиғ кенг ва ранг-баранг, кулгили ва таъсирчандир.

Шоир бундай ғазалларда истиорадан кенг фойдаланади:

Бу фақир у бой демай, ногоҳ аёғига чолуб,
Ерга ургайким ани, ёрабки, полвон қилди лой⁸².

Ёки кулдириб туриб ачинтиради (ҳусни таълил санъати):

Эрта бирдан бор жанозамга хабар даркор эмас,
Ош емай ёткан кечим, албатта, ўлғон кўсамен⁸³.

Ҳазилкаш кулгиси (тажнис санъати):

Бир бурун кўрдум бурунлардин бурун
Шинга етгай ўзи турмасдин бурун.

Шошдин Фарғона сори азм этиб,
Ул кўринур доvon⁸⁴ ошмасдин бурун⁸⁵.

Аллегорик кулги (метафора):

Ман қуварман, ул қочар, эмди ҳоритди найлайин,
Судясига арз этарман, «Дод қўймас пашшалар»⁸⁶.

Ва яна:

Совуқ душман бўлиб урса шабехун
Қилурға дафъи ул соҳибқирон печ.
Чу тортиб келса лашкар қору борон,
Ўзи танҳо қочургай қаҳрамон печ⁸⁷.

⁸¹ Фафур Ғулом. Адабий-танқидий мақолалар. 1-том. Тошкент: Фан. 1971. 38-бет.

⁸² Муқимий. Танланган асарлар. 47-бет.

⁸³ Муқимий. Асарлар. Тошкент: Фафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. 1974. 398-бет.

⁸⁴ *Машҳур доvon* — «перевал» кўзда тutilмоқда.

⁸⁵ Муқимий. Уша манба, 422-бет.

⁸⁶ Уша манба, 424-бет.

⁸⁷ Муқимий. Танланган асарлар. Тошкент. 1958. 72-бет.

Муқимийнинг юмористик ғазаллари ўзбек шеъриятига реализмнинг дадил кириб келишини таъминлашга ва тезлатишга кўмаклашди, янги бир стимул яратди. Муқимий бошлаб берган реалистик принциплар сатирик ва юмористик ғазал жанрининг кейинги юксак тараққийси учун замин ҳисобланади. Бинобарин, айнан ўша даврдан эътиборан ўзбек ғазалчилигида ҳам озарбайжон ва татар ғазалларидаги сингари янгича адаптация ва поэтик трансформация жараёни активлашиб бормоқда эди. Бу жараён, ўз навбатида, янгича маърифий ва инқилобий ғазалиётнинг шаклланишига олиб келди, унинг имконият доираси кенгайди. Энг муҳими, илгари ғазалларда учрамаган қаҳрамонлар — замона аҳлининг типик вакиллари галереяси, уларни тўқиб чиқарилган эмас, балки ҳаётий, реал феъл-атвори, қилмишлари, нутқи, миллий ва маънавий олами қаламга олинган ғазаллар майдонга келди. Янги деталлар ғазал жанр структурасининг узвий қисмига айланди. Ижодда янги поэтик тажриба туғилмоқда эди. Бу тажриба ҳаёт ҳақиқати билан бадий ҳақиқатни бир-бирига яқинлаштириш, уйғунлаштириш асосида таркиб топди. Бинобарин, ҳақиқатгўйлик етакчи шоирларнинг шиорига айланди. Буни Муқимий ҳам, Собир ҳам бараварига таъкидлашди, яъни Муқимий:

Гар қилич бошимга ҳам келса дегайман ростин,
Сўзки ҳақ бўлса, саволимга жавобим ким десун?⁸⁸

Алиакбар Собир:

Шаирам, чунки вазифам будур ашъар язым,
Кордуйум инку бади айлайим изҳар, язым.

Гуну парлаг, гунузу ағ, гежани тар язым,
Бади бад, айрини айри, дузу ҳамвар язым⁸⁹.

Ҳажвий — юмористик ғазаллар таҳлили кўрсатиб турадики, демократик адабиёт, энг аввало, халқ турмуши ва тақдирдан озиқ олди ва, ўз навбатида, унга озиқ берди. Ғазалнинг таъсир кучи ошиб, диапозони кенгайди, янги-янги туйғу ва ҳиссиётлар таржимонига айланди. У адабий-эстетик характерга эга бўлибгина қолмай, ҳаётий амаллий зарурат сифатида ҳам янгича адабий функцияга эга бўлди. Бу ҳолни ҳажвий ғазаллар қатори янги давр маърифий ғазаллар мисолида ҳам айниқса равшан кўришимиз мумкин.

⁸⁸ Муқимий. Икки томлик, 1-том. Тошкент. 1960. 164-бет.

⁸⁹ Аббос Заманов. Собир бу гун. Баку. 1985. 78-бет.

АХЛОҚИЙ-ТАЪЛИМИЙ ВА ИЛМ-МАЪРИФАТ МАВЗУИДАГИ ҒАЗАЛЛАР

Туркий халқлар шеъриятида ахлоқий-дидактик ғазаллар ўз тарихий генезеси ва тараққиёт йўналишига эга. Туркман ва татар, ўзбек ва озарбайжон, уйғур халқларининг ўтмиш аллома шоирлари қатор дoston ва манзумалари, таъсирчан ғазал ва мусамматлари орқали юксак ахлоқий-инсоний фазилатларни тараннум этдилар, ардоқладилар. Насимийнинг «Айлар», Ғузулийнинг «Вор» («Вор»), «Ўлмасин», Алишер Навоийнинг юзлаб ғазаллари, Махтумқули ва Андалиб, Нишотий ҳамда Камина асарлари ана шундай юксак дидактик намуналар бўлиб, бу эзгу адабий анъана XIX аср шоирлари томонидан кенг ва ҳар томонлама тараққий эттирилди.

Ишқий ғазаллар қаторида ёки аксарият ўша ғазаллар таркибида дидактик характердаги мотивлар, шунингдек, дўстлик ва садоқатни тараннум этувчи, халқпарварлик ва ватанпарварликни улуғловчи, мунофиқлик ва ярамасликлар туфайли юзага келган халқ ғазаб ва нафратини ифодаловчи ғазаллар яратилди. Бу барча туркий тилдаги ғазалнависликка хос типологик ҳолат бўлиб, уларда янгича фикрловчи лирик қаҳрамон — замонага зийраклик билан боқувчи иқтидорли инсон, давр кишиси, юксак хулқ-атвор эгаси намоён бўлади. Қўплаб ишқий ғазалларда ошиқ — шоирнинг ахлоқий-дидактик қарашлари тажассум топганлигини кўрамиз. Чунончи, ошиқ ёр етказаетган озор ва ситамларга қарамасдан унга мунис ва меҳрибон сифатида дўст ёки «эй, дўст» қабилида мурожаат қилади, уни инсон сифатида ардоқлайди. Шу жиҳатдан XIX аср озарбайжон ва ўзбек шеъриятидан олинган қуйидаги ғазал намуналари диққатга молик:

Кўнгил ўлубдур фароғатда беқарор, эй дўст,
Нечун мани айладинг зору дилафкор, эй дўст.

Бинойи тоқатими сели ғам хароб этди,
Бу гард гўзларими этма ашкбор, эй дўст.

Висолда неча гун хучи гечирди айёмим,
Ҳасад апарди биза чархи кажмадор, эй дўст.

На сан фароға сабаб олмусан, на ман боис,
Бу дарда солди бизи даври рўзигор, эй дўст.

Сани вафойи билиб ишқинга кўнгул вердим,
Парлиқолара олмазми эътибор, эй дўст.

Фидо ўлум санго, Сейид санинг ғуломингдир,
Бу гадар зилла ато этма уни дучор, эй дўст⁹⁰.

Кўринадики, бу ерда шоир бевосита яқин кишиси (2-шахс)га мурожаат этиб, дўстликка садоқатли бўлишни талаб этмоқда. Йўл-йўлакай дўстликка раҳна солмиш «даври рўзгор»дан нолиш оҳанги ҳам ғазалнинг умумий йўналишига сингдириб юборилади. Лирик қаҳрамон бу жиҳатдан дўстини, ёрни бутунлай айбдор қилмоқчи эмас. Ер-дўст образи, характери социал сабабни ёритишда ҳам бир восита бўлмоқда.

Қуйидаги ғазалда эса лирик қаҳрамон бир зумга бўлса-да дўстликка садоқат — илтифот нашидасидан боши осмонга етади, дўстлик қадр-қиммати натижаси ўлароқ юксак оптимистик бир кайфият баён қилинади:

Охи сардимдин қиш ўлмиш эрди ҳажрим тунлари,
Юз кўёшидин туним кундуз, қишим ёз этти дўст.

Изтиробим эрди кўпдин-кўп, қарорим оздин-оз
Илтифоти бирла озим кўп, кўпим оз этти дўст.

Олдида жоним фидо қилдим кўруб алтофини,
Шукрим, Мунис, мени васлига жонбоз этти дўст⁹¹.

Мунис ғазалида қўлланилган хилма-хил шеърӣ санъатлар дўстлик тушунчасининг ранг-баранг жиҳатлари ҳақида поэтик тасаввур ҳосил қилишга қаратилади. Истиора, тарди акс, тазод ва бошқа лафзий санъатлар умумий ва яхлит ҳолда битта усул — таносиб атрофида уюшади. Демак, таносиб усулига объект бўлган нарса ҳар иккала ғазалда — озарбайжон ва ўзбек ғазалида ҳам дўстликдир. Ғазаллардаги қолган барча деталлар ўша тушунчани изохлаб келади. Мунис ғазалидаги деталлар: меҳру вафо, дилдорлиғ, фалактозлик, сарафроз ва эъзоз этмоқлик, муҳаббат айламоқ, тунни кундуз, қишни ёз этмоқ, «озни кўпу кўпни оз» қилмоқ — барчаси фақат дўст бўлган кишигагина хос хусусиятлар эканини таъкидлашга қаратилади. Озарбайжон шоири Санд Ширвоний ғазалидаги гоё ҳам муштарак ҳолатларни эслатса-ла, мазмунан ўзгача манзара, яъни дўстдан мамнун бўлиш сифатлари ўрнига ундаш таъма ва гина қилиш мотивлари асосий планда туради. Лирик қаҳрамон дўстга умидвор тикилади (2-байт):

⁹⁰ Сейид Азим Ширвоний. Асарлар. 1-том. Бакы. 1967. 83-бет.

⁹¹ Мунис. Танланган асарлар. Тошкент. 1957. 265-бет.

Умид алим узулиб домани висолингдан,
Санга бу нав дикилдим умидвор, эй дўст.

Ширвоний дўстни вафоли деб тушунади, чунки «вафо фақат дўстларга хос фазилат, шу туфайли ундан тараххум қилишни, кўнгилда ҳар не бор» барчасидан огоҳ этишни, сирдошликни тилайди. Ўзи эса дўст учун фидо бўлишга ёки унинг ғуломи (қули) бўлишга тайёр эканини англатиб, ғазал мотивларига умумий якун ясайди. Мунис ғазалида ҳам худди шундай. Бу якун ҳар иккала ғазал матлаида олға сурилган ва тарсеъ усули қўлланилган тезисларнинг: «оғоз этти дўст — соз этти дўст» (Мунис), «бигарор, эй дўст — дилафгор, эй дўст» (Сеид Ширвоний) мутаносиб якуни бўлиб, унга чамбарчас боғлангандир. Қўринадики, айтиб ўтилган айрим бадний жиҳатларнинг ўзиёқ ҳар иккала халқ шоири қаламига мансуб ғазалларни бир поэтик типдаги асарлар сифатида қабул қилишга асос бўлади.

Туркий поэзияда бевосита дўстлик мавзуга бағишланган, уни юксак инсоний ахлоқий фазилат сифатида тараннум этувчи ғазаллар, фалсафий-дидактик характердаги шеърлар ҳам майдонга келади. Шу жиҳатдан татар шоири Оқмулланинг «Ўлмасун» радифли брифона-дидактик ғазали характерли. Шоир дейдики:

Дуст диганенгда риядан зарра микъдор улмасын,
Доиясы тар улса улсын, кукраге тар улмасын.

Бар коненгда дуст улып, тарликда ташлап китмасен,
Бер вакытра хожат улып, зыйллена зар улмасын⁹².

Реализм принципи ижодига дадил кириб кела бошлаган Муқимий, Фурқат, Гафурий, Авазлар шеърлятидаги эволюция шу тариқа анъанавий мавзулар орқали намоён бўла бошлайди. Фурқатнинг «Бормасмиз» радифли ғазали ахлоқий-дидактик реализмнинг оригинал ва янги намунаси сифатида характерлидир. Ғазал асосида, аввало, умуминсоний аҳамият касб этувчи миллий ғоя — ҳар қандай мушкул ҳолатларда ҳам инсон ўз қадр-қимматини юқори тутмоғи зарур эканлиги, унга на шуҳрату шон, на бойлигу, на бир бемурувват имкон даркор эканлиги ғояси байтларда бирма-бир изҳор этилади.

Шоир ёзади:

Биз истисно эли, қичқирмоғон маъвога бормасмиз,
Агар чандики хирман айласа дунёга бормасмиз.

⁹² Акмулла. Шигирлар. Қазан. 1981. 195-бет.

Агар лаб ташна қолсак филмасал саҳроин оламда,
Малолат зоҳир этса мавж урган дарёга бормасмиз.

Ғазалнинг дастлабки икки байтидаёқ шоир тазод усулини қўллаб, асосий тезисни бир қатор ҳаётӣ деталлар воситасида баён қилишга улгурган.

Иккинчи байтнинг биринчи мисрасида чиройли ташбеҳга дуч келинади: олам саҳрога қиёс (кенглик, қуруқлик, йўқчиллик), инсон ташналиги худди ўша саҳрода ташна қолган филга қиёс этилади. Бироқ бу гўзал муқояса билан фикр ҳали тугагани йўқ: ўша лаб ташна (яна бир ҳолат) инсон мавж урган дарёни излашдан ёки унга бориб ташналикни, «саҳродаги филмасал ташналикни» қондиришдан ор қилади? Чунки унинг улур инсоний, дидактик шарти бор, бу шарт иккинчи байт иккинчи мисрани бошидаёқ тилга олиниб: «малолат зоҳир этса...», дейди адиб олижаноблик билан. Кейинги байтларда лирик қаҳрамон одобидаги принципиаллик нуқталари яна янги ташбеҳ ва лафзлар билан (таносиб, тазод) бойитилади: «Агарчи мис эрурмиз қиммати тиллога бормасмиз» ёки «Бағоят табъимиз озода деб ҳар тоға бормасмиз» ва ҳоказо. Ниҳоят мақтага яқин байтда юксак фазилат васфига — кульминацияга дуч келамиз:

Биз эллар — фақр элимиз, парча нонга сабр айлармиз,
Ғараз дунё учун Искандару Дороға бормасмиз.

Ва мақтаъ:

Эмасдур ончи асбоби жаҳонга фикримиз, Фурқат,
Вале кетгунча жуз андишани фардоға бормасмиз⁹³.

Биз ушбу шеърни романтик нуқталар ва реалистик моментлар уйғунлашган ғазал жанрининг янги намунаси деб баҳолашни истардик. Ҳақиқатан ҳам малолатли замона ва «ҳаво лойиға ботган дўсти худбин»ларга дуч келиб озор чекаётган, айниқса, умри поёнида кўпроқ озор чеккан реал инсоннинг ҳаётӣ дарди шу тариқа шеърга, ғазалга кириб келди, янги изларга йўл очилди. Шунингдек, бошқа кўплаб романтик ва реалистик характердаги ғазалларда ҳам типологик тарзда ахлоқий-дидактик мавзу акс эттирилган поэтик намуналарни учратамиз. Улар, ўз навбатида, ғазалиёт тараққиётининг янги босқичи — реалистик маърифий ғазалларнинг такомилга йўл очади.

* * *

⁹³ Фурқат. Танланган асарлар. 1-том. 82-бет.

Илм-маърифат ҳақидаги ғазаллар XIX асрнинг охири ва XX аср бошлари туркий тилдаги шеърятнинг ранг-баранг саҳифаларини ташкил этади. У кенг жабҳа бўйлаб қулоч ёзган маърифатпарварлик ҳаракатининг бадий инъикоси, ўзига хос солномасидир.

Жаҳон маданияти ва адабиёти тарихида маърифатпарварликнинг ўз тарихий тараққиёт этаплари, шаклланиш ва кучли идеологик оқимга айланиш процесси мавжуд. Бу ҳодиса Шарқда ва Ғарбда муайян кўринишларга эга. Илмий жамоатчилик қайд этганидек, маърифатчилик тарихи буюк Ренессанс, Уйғониш даврига бориб тақалади⁹⁴. Ренессанс ҳам ғарбу шарқда умумий ва ўзига хос ривожланиш хусусиятларига эга.

Маърифатпарварлик оқими ўз конкрет мақсад ва вазифалари билан, даставвал, Европа, хусусан, Франция заминида XVIII асрда вужудга келади, у буржуа революциялари билан бевосита боғлиқ эди. Бу ҳаракат XVIII асрнинг иккинчи ярми ва XIX асрда Россияда кенг қулоч ёзиб, чекка ўлкаларга, Шарққа ҳам ўз таъсирини ўтказа бошлайди. XIX асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб то асримиз бошларига қадар Озарбайжон ва Татаристон, Ўрта Осиё ва Қозоғистон маърифатпарварлари ҳам янги маориф ва янги маданият учун курашга бел боғладилар. Бу кураш ўз характери билан умуман феодализмга, ўртаасрчиликка қарши курашни ифодалар эди.

XX аср бошларига қадар яратилган туркий ғазалиётда инсоний ахлоқий поклик, етук саводхонлик учун кураш ғоялари асосий планда туради. Типологик жиҳатдан анчайин ҳамоҳанг Муҳаммад Ходи (озарбайжон), Аҳмаджон Табибий (Хоразм), Мажид Ғафурий (татар) қаламига мансуб ғазаллардан келтирилган қуйидаги байтлар ҳам шу жиҳатдан характерлидир.

Муҳаммад Ходи:

Елмин, ҳунарин, маърифатин варса, буюр гал,
Йўхса, бу ҳаёт оламина ўлма бир ангал.
Арбоби камолин еридир, бил ки, бу мейдан,
Бадбахт яшар торпагын устундаки надан⁹⁵.

Аҳмаджон Табибий:

Кимдаким аҳли жаҳондин бор илму маърифат,
Қилғусидур они бархурдор илму маърифат.

⁹⁴ Қаранг: Брагинский И. С. К вопросу о национальном своеобразии эпохи просвещения//Просветительство в литературах Востока. М.: Наука. 1973. С. 305.

⁹⁵ А б б а с З а м а н. Собир бу гун. Бакы. 1985. 149-бет.

Маст эсанг субҳу масо оламида нодонлиғ била
Қилгуси ондин, сени хушёр илму маърифат⁹⁶.

Мажид Гафурий:

Жаҳолатда қалуни бан узема лақадар белдем,
Гыйлем юльда юрган чун оземне бахтияр белдем.

Қарангыда адашканда гыйлемнан эстасак дармон,
Сагодата алын чыгар, адашмас яхшы яр белдем⁹⁷.

Ижтимоий тараққиётни, келажакни олдиндан кўра олган илғор ёзувчилар истиқболга эришиш йўлларини ахтардилар, уни асосий мавзу сифатида ўз асарларига олиб кирдилар. Таълим-тарбия соҳасида эскича ўқитиш усулларининг давр талабига тўла жавоб бера олмай қолганини, янгича дунёвий илмларни, рус таълим системасини жорий этиш, янги мактаблар очишни тарғиб этдилар.

Ўзбек демократ шоири Фурқат «Илм хосияти» маснавийсида ҳаётга кириб келаятган янгиликлардан сўз очади ва шундай ёзади:

Бу ҳикмат Русиянинг давлатидин,
Бўлубдур илми хосиятидин⁹⁸.

Фурқатнинг ғазал шаклида яратилган «Гимназия» асари эса ҳаётий деталларга бой замонавий асар жанридир. Қизиғи шундаки, худди шу мавзу ва ғоя билан суғорилган Камийнинг (1866—1923) «Гимназия хусусида», Фурбатнинг (1850—1918) «Гимназия» ғазаллари ҳам деярлик бир даврда майдонга келган. Айниқса, Камий асарининг поэтик қурилиши Фурқат шеърига ниҳоятда яқин туради, ҳажм жиҳатидан бир неча байт ортиқ, холос. Ҳар иккала асар ҳам анъанавий кириш байти билан бошланади.

Яъни Фурқатда:

Қилиб таклиф бир зоти кироми,
Кириб гимназия кўрдик тамоми⁹⁹.

Камийда:

Бориб эрдик кунни уч-тўрт ақиббо,
Қилиб гимназия сайрин таманно¹⁰⁰.

⁹⁶ Табибий. Танланган асарлар. Тошкент. 1968. 17-бет.

⁹⁷ Мажит Гафури. Асарлар. 1-том. Қазан. 1980. 102—103-бетлар.

⁹⁸ Фурқат. Танланган асарлар. 2-том. 9-бет.

⁹⁹ Уша асар, 19-бет.

¹⁰⁰ Ўзбек адабиёти. 4-том. 1-китоб. Тошкент: Ўздавнашр. 1960. 346-бет.

Ўқиш хоналарида олиб борилаётган дарслар ҳақидаги таассуротлар ҳам ўхшаш ва яқин. Чунончи:

Фурқат:

Биринчи дарсхона илми юнон,
Иккинчида ўқур лотин каломи.
Учинчи Русия қонун илми
Ўқурлар ихтиому эътисоми.
Олиб тўртинчида таълими немис,
Ўқур бир жамият анда мудоми¹⁰¹.

Камий:

Биринчи хонада руси забони,
Ўқулуркан иккинчида фарангча.
Учинчи дарсхона илми лотин,
Бешинчи хонада таълим немисо...¹⁰²

Фурқат ғазалларига тахмис боғлаган шоир Камий афтидан «Гимназия хусусида» асарини ундан таъсирланиб ёзган, буни қуйидаги деярлик бир хил байт ҳам кўрсатиб турмоқда. Яъни, Фурқатда:

Биллури софдин бир чарх кўрдик
Чиқар айланса мисдин барқ фоми¹⁰³.

Камийда эса:

Биллур ойинадин бир чарх кўрдик,
Бўлур айланса мисдин барқ пайдо¹⁰⁴.

Бу ерда шоирлар турли қутблар орасида заряд ҳосил қилувчи асбоб — электростатик машинага ишора қилишмоқда. Умуман келтирилган адабий деталлар, ўқиш хоналари тасвири, қўнғироқ чалиниши билан боғлиқ тартиблар, устоз ва талабалар ўртасидаги муомала ва бошқалар гимназия даргоҳидаги ўзига хос жонли бир ҳаёт тарзини ўқувчи кўз ўнгида гавдалантирадидики, буни шеърини жанр имкониятларини излаб топнишдаги яна бир кашфиёт дейиш жоиздир.

Муҳими шундаки, энгилликка интилиш, халқнинг илм-маданияти ҳақида қайғуриш истаги ижодкорларни янги-янги деталлар, образлар бунёд этишга, асар поэтикасини шунга мувофиқлаштиришга ундайдикки, лирик қаармон ўз даврининг зийрак ва нотинч кишиси бўлиб гавдаланади. Шу жиҳатдан гимназияга бағишланган учинчи асар — қўқонлик шоир Ғурбатнинг «Гимназ» радифли ғазали ҳам характерлидир. Шеър

¹⁰¹ Фурқат. Танланган асарлар. 2-том. 19-бет.

¹⁰² Ўзбек адабиёти. 4-том. 1-китоб. 346-бет.

¹⁰³ Фурқат. Уша асар.

¹⁰⁴ Ўзбек адабиёти. 4-том. 1-китоб. 384-бет.

ҳажм (13 байт) ва вазн (ҳазажи мусаммани солим) жиҳатидан ғазал шаклида битилган. Зикр қилинган асарлардан фарқли ўлароқ шоир бу ерда Тошкентга келиб кўришга муяссар бўлган гимназияни анъанавий ғазалнавислик билан талқин этади, янгиликлардан ҳайратланади ва мамнун бўлади. Бироқ, разм солинса, бу шоирнинг ҳам ўз замондошлари асарларидан завқ олганини сезиш қийин эмас. Айрим байтларга эътибор берайлик:

Қириб сайр этмаган кўнгилда кўп армон экан, гимназ,
Маризи бедавони дардига дармон экан, гимназ.

Забони русияни баъзиси таҳсил этар анда,
Магарким ислондин аввал илсон экан, гимназ.

Ва мақтаъ:

Кезиб ман кеча иқлим кўрмадим Ғурбат баён этган,
Магар кўрдим келиб Тошкентда бир дур кон
экан, гимназ¹⁰⁶.

Шу тариқа маърифатчи шоирлар нақл этган илм даргоҳи ва унга боғлиқ барча ҳаётий масалаларнинг шеърятда куйланиши ўзбек ғазалчилигининг янги бир такомилдан, ижод аҳлининг эса келажакка зўр ишончи, юксак идеалидан дарак беради.

Халқни уйғонишга даъват этувчи мотивлар икки планда: аввало илм-маърифатни эгалламоқ учун чақирқ тарзида ва кейинчалик, асосан, 10-йиллардан эътиборан, умуман барча зулм-зўрликларга, эксплуатацияга ва пировардида инқилоб учун курашга даъват тарзида намоён бўлади ва у барча халқлар адабиёти, шеърятдан жой олади.

Ёшлар ва болаларни мактабга боришга, илму урфондан бохабар бўлишга чорловчи ғазалларнинг янги намуналари майдонга келади. Уларда «Мактаб» (Аваз Утар ўғли) ёки «Айда, қизим, мактабга» (Мажид Ғафурий) сўз ва сўз бирикмалари радиф этиб олиниши ёки ҳар бир мисра бошида тақрир усули билан «Мактаб» ёки «Мактаблар» (Абдулла Авлоний) сўзлари билан бошланувчи байтларнинг келтирилиши жанр структурасига кириб келган янги поэтик нуқталар эди.

Хивалик етук маърифатпарвар шоир Аваз ўзининг «Миллат» радифли ғазалида ўртага ташлаган:

¹⁰⁶ Асрлар нидоси. Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. 1982. 179—180-бетлар.

Очиб ҳар бир саридан мактабнинг унвонин айлаб чўх,
Тараққий айламасми ўқубон беҳадду сон миллат?¹⁰⁶

мақсад-ғоясини «Мактаб» радифли бошқа ғазалида янада ривожлантирди ва ўз ниятларини кенгроқ баён этишга жазм этди. Ҳаммаси бўлиб 7 байтдан иборат ушбу ғазал поэтикаси реалистик мазмун ва принцип-лар асосига қурилганлиги, анъанавий жанр элементларининг янги турдаги шеърга трансформацияси ва шу жараёнда рўй берган формал-поэтик ўзгаришлари билан диққатни ўзига тортади. Шу нуқтаи назардан ғазал текстини тўла келтириб, айрим мулоҳазаларимизни баён қилишни зарур топдик:

Очинглар, миллати вайронни обод этгуси мактаб,
Ўқусун ёшларимиз, кўнглини шод этгуси мактаб.

Дилу жон бирла эл мактаб очарға ижтиҳод этсин,
Нединким, бизни ғам қайдидин озод этгуси мактаб.

Кўнгилларнинг сурури, доғи кўзлар нуридир фарзанд,
Аларнинг умрини, албатта обод этгуси мактаб.

Ота бирла онага фарз ўқитмоқ бизни мажбурий —
Ки бизни яхшилик қилмоққа муътод этгуси мактаб.

Қаю миллатга биздек гар насими инқироз етса,
Анга, албатта, мустаҳкамлик ижод этгуси мактаб.

Бу не навмидликдур?! Мактаб очсак, оқибат бизни,
Аруси ком ила мақсудга домод этгуси мактаб.

Аваз, ҳимматни қил олий очарға эмди мактабким,
Балои жаҳлу подонликни барбод этгучи мактаб¹⁰⁷.

Кўринадики, шоирнинг коми муроди аввало мактаб очиш бўлса, ундан кузатилган иккинчи ният — халқни жаҳолатдан қутултиришдир. Ғазалда лирик қаҳрамон — шоирнинг ўз образи актив фигура саналади. Шуниси характерлики, бу қаҳрамон классик ғазалиётдаги донишманд ёки мутафаккир, ошиқ ёки ринд ҳам эмас. У оддий маърифатчи инсон, жонқуяр, халқпарвар, зукко ижодкор, холос. Бинобарин, ушбу ўринда шоҳ ёки илоҳга, зоҳид ёки соқийга анъанавий мурожаат ҳам йўқ. Бироқ аниқ ва реал мурожаат бор: у элу халққа қаратилган даъваткор қалб мурожаати, маърифат чақирғидир: «Дилу жон бирла эл мактаб очарға ижтиҳод этсин!» Хуллас, ушбу мулоҳазалар

¹⁰⁶ Аваз Утар. Танланган асарлар. Тошкент: Ўздавнашр. 1956. 18-бет.

¹⁰⁷ Аваз. Сайланма, 21-бет.

асосида яна бир муҳим нуқтага эътиборни қаратмоқ лозимки, ўз ижодларини романтик ғазалиётдан бошлаган ва уни давом эттираётган шоирларнинг реализм позициясига ўтишини очиб бериш, Аваз сингари классик адабиётнинг сўнги ва янги замон адабиётининг илк бошловчилари ижодига хос эволюцион лабораторияни кашф этиш ҳам кўпгина адабий-эстетик муаммоларга калит бўлиши шубҳасиздир. Бу борада биргина шеърини архитектуранинг ўзиёқ алоҳида диққатталаб масаладир. Чунончи, юқоридаги ғазалда қўлланилган эски ва янги ибораларнинг рух парадигмасига мослашиш қонунияти лингвистик поэтика муаммоларини келтириб чиқариши табиий. Эътибор қилайлик:

Очинглар мил // лати вайрон // ни обод эт // гуси мактаб,
 Ўқисин ёш // ларимиз кўнг // лини шод эт // гуси мактаб.

 мафойилун мафойилун мафойилун мафойилун.
 Ҳар иккала ҳолатда ҳам, яъни янги иборалар ва эски анъанавий ифодаларнинг қўлланилишида аруз тақтибига ҳалал етмаган.

Аваз ғазалида тилга олинганидек, илм-маърифат ҳақида сўз юритган адиблар уни келажак авлод тақдири нуқтаи назаридан туриб тарғиб этдилар. Татар, озарбайжон ва ўзбек ғазалиётидан ёшларни илм эгаллашга даъват этувчи мотивлар кўплаб жой олади. Чунончи, Мажид Гафурийнинг бир ғазали «Айда қизим, мактапка!» деб аталди. Шоир фарзандини мактабга даъват этиб, етук инсон бўлиб шаклланишининг омили илмда эканини уқтиради.

У ёзади:

Кузенг оч, матур қызым, ятма инде, тор, қызым,
 Син бит минем куз нурым, айда, қызым, мактапка.

Утмасен гомренг арам, уқып, қызым, бул одам,
 Уқып кына кеше бул, айда, қызым, мактапка.

Тарбияле қыз бала инг қадерле санала,
 Алмашынмас дуняга, айда, қызым, мактапка¹⁰⁸.

Озарбайжон шеърлятида эса фарзандга дидактик муурожаат қадимий адабий анъана бўлиб, отанинг ўз ўғлига насиҳатини Низомий Ганжавий, Фузулий асарларида учратамиз. Низомийнинг «Ўғлим Маҳаммада насиҳат»ида шундай сатрлар бор:

¹⁰⁸ Мажит Гафури. 1-том. Шигырлар ҳам масаллар. Қазан. 1980. 128-бет.

Сан, эй ўн дўрд ёшлим, ҳар илма еткин
Гузунда акси вар ики оламин.
Ўғул, сўзларима яхши гулаг ас!
Ата насиҳати фойдасиз олмаз.
Бу айри чизгилар жадвалинда сан
Ўзуну шарҳ едиб, ўзуну ўйран!
Ўл ўз вижданынын сиррина ачар,
Чунки бу маърифат галба нур сачар...¹⁰⁹

Улуғ Низомий меросидан олиниб ҳозирги авлодга иқ-
тибос этилган юқоридаги сингари дидактик-маърифий
мисралар кейинчалик Фузулий ва унинг издошлари
томонидан давом эттирилди, замонавийлаштирилди.

Фузулийдан илҳом олган Собир ёзади:

Ей давлатимин заволы оғлум!
Ей башы ағыр балолы оғлум!
Ей мактабу дарсин ашинаси
Ей риштейи — елм мубталоси...¹¹⁰

Юқорида қайд этиб ўтилганидек, Собир ўз ҳажвля-
рини ижобий ҳодисаларни кинояли инкор этиш усули
билан ёзади ва шу услубнинг моҳир устасига айлана-
ди. Унинг «Орзу» деб номланган 13 байтдан иборат
маърифий ғазали, «Ота насиҳати» мустазоди ана шун-
дай ҳажвлардандир. У «Орзу»да ёзади:

На дарс олайды, на мактаб, на елму санъат олайды!
На дарса, мактаба, елма, филана ҳажат олайды!

На сандали, на гарандаш, на ловҳу миз, на табошир,
На дафтара, галама, қоғаза бу рағбат олайды!¹¹¹

Шунингдек, Собирнинг «Муаллимлар съезди» шеърیدا
ғазал шаклининг поэтик имкониятлари маърифатпар-
вар ҳажвчининг қалб даъватига хизмат қилдирилади.
Ғазал жаҳолатпараст тилидан айтилган ва янгилик-
ларга тиш-тирноғи билан қарши турувчи кимсанинг
ҳасрат-надоматини ифодаловчи манзумага айланади:

Баш тутду муаллимларин ижласи — сиезди,
Ей-вай, учителлар яна даркар олажакдыр!

Ташкил едажаклар кишилар мактаби-нисван,
Гызлар охуйуб жумла шарафлар олажакдыр.

Ҳар шаҳрда бир мактаби — санъат ачажаглар,
Огланлар алыб ҳандаса, меъмар олажакдыр...

Суннилик ила шиалийи галдыражаклар,
Ислама етиб рахна, халалдар олажакдыр...¹¹²

¹⁰⁹ Шеърлар ва ҳекоялар тўплами. Баки: Маариф. 1986.
43—44-бетлар.

¹¹⁰ С а б и р. Хопхопнама.

¹¹¹ Уша асар, 166-бет.

¹¹² Уша асар, 97-бет.

Октябрь инқилоби арафаси туркий халқлар адабиётидаги маърифий шеъриятга умумий назар ташланганда, албатта, Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий қаламига мансуб шу мавзудаги ғазаллар ўзининг янги поэтик хусусиятлари билан бўртиб кўзга ташланади. Ҳамзанинг 1914 йилга оид 6 та ғазали, шу жумладан, ғазали қитъа фикримиз далили бўла олади. Улар «Илм иста», «Мактаб», «Ўқи!», «Қитоб» ва иккита «Қалам» радифли ғазаллар бўлиб, ғоявий-тематик жиҳатдан бир-бирини тўлдирувчи яхлит бир педагогик-маърифий ғазаллар туркумини ҳосил қилади. Шоир мавзуга турлича ғоявий-эстетик мақсадлар билан ёндошади. Шулардан ўқишга, илм олишга чақириб кўпроқ эшитилувчи нидо бўлиб, эркпарвар ва маърифатпарвар муаллим — шоирнинг ғазалдаги қалб даъватига айланган. Бинобарин, адиб бир ўринда:

Ҳар муродинг, мақсадингга етмоқ истарсан мурод,
Кўз очиб бедор бўл: даркор илм, даркор илм!¹¹³

дейдики, «Илм иста»даги бошқа байтлар ана шу тезисни поэтик шархлаш ва кучайтиришга қаратилади. «Ўқи!» ғазалидаги:

Гар дилингда айлаган орзуга етмоқ истасанг,
Қиймат умринг қилмағил беҳудага бекор, ўқи!

байти ёки Собир, Мажид Ғафурийлар сингари Ҳамза ҳам фарзандга қарата айтган:

Эй ўғул! Дунёда бўлмоқ истасанг олижаноб
Ўқигил мактаб келиб зинҳор ўқи, минг бор ўқи!¹¹⁴

мисралари ўша асарларнинг бош ғояси сифатида таркиб топади, поэтик жанрнинг ижтимоий-сиёсий қимматини оширади.

Ҳамзанинг «Илм иста», «Ўқи!», 10 байтдан иборат «Қалам» ғазалларининг матлаи ўзаро қофияланмаганлиги ва кейинги иккитасида тахаллуснинг йўқлиги сингариларни ҳисобга олиб, О. Носиров бундай ғазалларни ғазали қитъа тарзида тасниф этади¹¹⁵. Бундай шакллар Мажид Ғафурий, Ширвоний ва Собир шеъриятида ҳам учрайди. Ҳамза ғазалларида реалистик инқилобий принципларнинг қарор топишини ижодий алоқаларнинг бевосита таъсиридан ҳам излаш лозим.

¹¹³ Ҳ а м з а. Асарлар. 1-том. 91-бет.

¹¹⁴ Ўша асар, 95-бет.

¹¹⁵ Қаранг: Ўзбек классик шеърияти жанрлари. 72, 152-бетлар.

Хусусан, рус, татар ва озарбайжон инқилобчи шоирларининг, маърифатпарварларининг таъсири остида Ҳамза шеърлятида жанговар поэтик шакллар вужудга келади.

Янги маърифат ва маданият учун кураш мотивлари давр тақозоси билан ранг-баранглик касб этди, бойиб борди. Асримиз бошлари туркий ғазалиётда акс этган қардош тиллар, айниқса, рус тилини ўрганишга насихат, даъват ва хитоб мотивлари алоҳида таълимий ва амалий аҳамиятга эга. Рус тили ва у орқали рус адабиёти дурдоналарининг кириб келиши барча халқлар, шунингдек, тожик ва бошқа қардош ўлкалар маданияти учун улкан бурилиш нуқтаси саналади. Кўриб ўтилган сатирик мотивлар, синфий, умуман ижтимоий тенгсизликларни қаламга олиш, илгари бирон бир адабиётда учрамаган ижобий ва салбий типларнинг майдонга келиши, поэтик шакл новаторлиги сингари тарихий адабий янгиликлар барчаси, аввало, қардош рус адабиётининг, Пушкин, Қрилов, Л. Толстой асарларининг барча регионларга ёйилиши, самарали таъсири натижаси туфайлидир. Татар шоирлари рус халқ удумлари, тил элементларини адабий асарларга, шеърларга кўчирган ва у орқали Европа илмига, маданиятига интилиш мотивларини поэзия тили билан изҳор этган эдилар. Чунончи, Галиаскар Камол дейди:

Узимизнинг наданлыкны сизмак кирак,
Шул наданлык дошманыны измак кирак.

Уйда ятып эш тугъмады, ҳам тугъмайдыр,
Гыйлем учен Аурупаны гизмак кирак¹¹⁶.

Урта Осиё ва Озарбайжонда рус тилини ўрганишга бўлган интилиш умуман маърифат учун курашнинг таркибий қисмига айланди, шеърый жанрларга, ғазалиётга янги мавзу сифатида кириб келди.

XIX асрнинг иккинчи ярмида Озарбайжон маърифатпарвари Саид Азим Ширвоний рус тили ва адабиётига бўлган улкан эҳтиромини «Уч тил» ва «А. С. Пушкин ҳақида» дейилган ғазал шаклидаги шеърларида ифодалаган эди.

Пушкинга бағишланган, аниқроғи А. С. Пушкинга ҳайкал қўйилиши муносабати билан ёзилган ғазалда эса рус тили, рус эли ва кишилари ҳақидаги фикрларини янада равшан ифодалайди, Пушкиннинг улуғворлигига алоҳида урғу беради. Поэтик қурилиши ва ҳаж-

¹¹⁶ Галиаскар Камол. Асарлар. 2-том. Қазан. 1978. 256-бет.

ми (19 байт) жиҳатидан қасидани эслатувчи асардан айрим байтларни келтирамиз:

Забони руси асан етмая тағриру таҳрира,
Агарчи хейли заҳматлар чакиб ҳар арифу дана.

Вали бу ахырынчы дафъада бир афса ху акмал
Лисаву ҳам лугати — руси етди тазадин еҳё.

Александр ким олдуз Сергеевич Пушкин лагаб шаир,
Неча нафъе китаб етмишди ол ширинесухан иншо¹¹⁷.

Сўфизода, Хуршид, Аваз, Чокар, Мутриб, Фақирӣ, Анбар отин, Нозимахоним ва бошқа қатор ўзбек ижодкорларининг ғазаллари шу мавзуга бағишланди. Чоризм мустамлакачилик ва маҳаллий эксплуататорлар текинхўрлик, эзиш сиёсатини шафқатсизларча ўтказётган бир даврда гоҳ ошқора, гоҳ пинҳона бир тарзда улуг рус халқи прогрессив жиҳатлари тараннум этилди. Шу ўринда жамоатчиликка маълум ва машҳур Аваз Утар ўғлининг «Тил» ғазалини эсламоқ зарур.

Турли тилларни (шу жумладан, ўша пайтдаёқ турмуш заруратига айлана бошлаган рус тилини ҳам эътиборга олиб) ўрганишни дунёвий эҳтиёж деб тушунган адиб ёзади:

Ҳар тилни билув эмди бани одама жондур,
Тил воситан робитан олакиёндур.

Ғайри тилини саъй қилинг билгали ёшлар,
Ким илму ҳунарлар билонки ондин аёндур¹¹⁸.

Ғазал якунида яна шоирнинг илму фан даргоҳига ёшларни ундовчи даъваткор мисраларига дуч келамиз, яна бир бора маърифат кучига ва қуролига айланган ғазал таъсиротини ҳис этамиз ҳамда Авазнинг — лочин янглиғ чўққиларга талпинган, бироқ қанотлари (эрк, ҳуқуқ, тил борасида) ожиз лирик қаҳрамоннинг — аҳволи руҳиясига ачинамиз...

Илму фан уйига юборинглар болангизни
Онда ўқуғонлар бари яктойи замондур.

Зор ўлмасун онлар доғи тил билмай Аваздек,
Тил билмаганидан они бағри тўла қондур¹¹⁹.

Ўз-ўзидан равшанки, ғоявий муддаоларнинг ҳаётий ва

¹¹⁷ Сеид Азим Ширвони. 2-жилд. 113-бет.

¹¹⁸ Аваз. Танланган асарлар. 19-бет.

¹¹⁹ Уша асар, ўша бет.

конкрет бўлиши поэтик жанрнинг ҳам шунга мувофиқлашувини таъминлайди, асарни янада ҳаётга яқинлаштиради. Анбар Отин ўз ғазалига «Ўрус» деб радиф танлади ва улуғ халққа бўлган хайрхоҳлигини, гражданлик туйғусини алоҳида эътиқод ва дид билан изҳор этди. Қуйида ғазалдан келтирилган байтлар ҳам шуни кўрсатиб турмоқда:

Фурқато, Сиздин қабули илтижо қилсун ўрус,
Бу заифни илтимосини адо қилсун ўрус.
Келди, келди, майлига, бир янгиликни бошласун,
Болаларга янги мактаблар бино қилсун ўрус.
Дўхтуримдин энитиб, хушнуд эрурман русдин,
Бистарим устида бу дардга даво қилсун ўрус!¹²⁰

Маърифатпарварлик оқими ва кураши ўз йўлида турли муаммоларга, зиддиятларга дуч келгани каби маърифий ғазаллар тематик доираси ҳам шунга мувофиқ кенгайиб борди, мустаҳкамланди. Маърифатпарварлик реализми инқилоб йиллари ўзбек, тожик ва бошқа Осиё региони адабиётлари учун барқарор ижодий методга айланди. Озарбайжон ва татар адабиётида ғазал ўша давр жанрлар системасида етакчи мавқеда бўлмаса-да, ўз функциясини муайян даражада бажаришда давом этди, замонавийлик касб этди.

Демократик ва маърифатпарварлик адабиётида шаклланган ахлоқий-таълимий, илм-маърифат ғазаллари янгича поэтик шакллар, инқилобий шеърят учун замин вазифасини ўтади. Чунки бундай ғазаллар мазкур жанр тарихида, шаклланиши ва тараққийсида чинакам амалий аҳамият касб этган янги оригинал намуналар сифатида таркиб топди. Улар ғазал тарзида куйлаш, дидактик шеър тариқасида таълим ва сабоқ олиш, умуман истиқбол учун кураш жабҳасида кенг фойдаланиш мумкин бўлган асарлар сифатида умумжанрлар системасидан жой олди.

ҒАЗАЛЛАРДА ИНҚИЛОБ ШУУРИ

1905—1920 йиллар туркий халқлар поэзиясида публицистик ва сатирик, ахлоқий ва маърифий ғазалларнинг тадрижий такомил сифатида янги типдаги, янги мазмун ва ғояга асосланган ғазал намуналари яратилди. Эрк ва адолат ўрнатиш, ҳур ва озод жамият барпо этиш учун кураш ғоялари тажассум топган бундай намуналарни инқилобий ғазаллар деб аташ жоиздир.

¹²⁰ Анбар отин. Шеърлар. Рисола. 45-бет.

Ғазал шакли ва поэтикаси имкониятларидан кенг фойдаланган илғор инқилобчи шоирлар даврининг энг актуал, замонавий мавзуларини юксак ижодий пафос билан тараннум этдилар, инқилобий ҳаракатга тўсиқ бўлувчи иллатларни реалистик позициядан туриб фож этдилар. Зотан, «Революцияга муносабат масаласи — туб масала бўлиб, у ёзувчиларнинг, умуман санъат намояндаларининг ижодий позициясини аниқлаб берди»*. Демак, «Революция ва мен» деган масала принципал аҳамият касб этиб, у муайян даражада ғазал-нависликда ҳам ўз аксини топмоқда эди.

Хоразмлик шоир Фақирий:

Фақирий эмди йиғ сен ҳам фақирлик нағма созингни
Янгидан соз этиб шеъринг, дегил мадҳини ҳуррият**,

дея ифтихор билан ёзганидек, озодлик ва ҳуррият билан боғлиқ мавзуларнинг янги силсиласи ғазаллардан жой олади. Бу мавзулар, энг аввало, революция ишига ишонч ва умидворлик ҳисси билан йўғрилган бўлиб, қўшиққа, ғазалга ҳамоҳанг эди. Чунончи, Али Назми (Озарбайжон) ғазалида дейилганидек:

Заннинча санин, миллатимиз шад олажагмы?
Вирана галан мулкumuz абад олажагмы?
Барани-бало устумуза ҳей, яғажагмы?
Ё гуи доғараг бизлар имдад олажагмы?
Ҳуррият, адолат ва мусават жамоли
Бу ўлкада-да жилваланиб дад олажагмы?¹²¹

Шоир Иффат Туташ татар аёлларининг эндигина уйғониб келаётган умид-орзуларини ифодалаган «Омитка» («Умидга»), «Кич» («Оқшом»), «Тарсину» («Тортиниш») сингари янги мазмундаги ғазал намуналарини яратади.

Шуниси характерлики, ўша оловли йилларнинг жанговар руҳи символик бир тарзда шам, ўт, шуъла, ёлқин маъноларида татар шеъриятида ҳам жуда кўп ифодаланди, ғазалларда янгича образли ҳолатларнинг тимсолига айланди. Иффат Туташнинг «Сабот» (1914 й.) ғазали шу жиҳатдан характерлидир. Юксак умидворлик ва озодлик пафоси билан суғорилган оптимистик ғазалда шундай мисралар мавжуд:

* История русской советской литературы. Высшая школа. М., 1970. С. 21.

** Хоразм хабарлари. 1921 йил, апрель.

¹²¹ Молла Насраддин. 1908. 43-сон.

Тушма рухым, сунма и кукрактаге ут чаткысы,
Сунде, дип кута омит йолдызлариннынг яктысы.

Курыкма, юк, сунмас алар, бу кукрагенг тик бер болыт
Каплаган йолдызларнынг тошмасен, дип, яктысы.

Бел утар бу тау — болытлар, яктырип тормыш юлынг
Алдагы коннынг беренда, елмаер нур яктысы¹²².

Империалистик урушга қарши халқ қаҳр-ғазаб ифодаланган ғазаллар татар ва ўзбек шеъриятида алоҳида намуналар сифатида характерлидир. М. Ғафурийнинг «Ул ким» (1915), «Битсин империалистлар уруши» (1917); Анбар отиннинг «Уруш», «Сулҳ» радибли ғазаллари ана шу конкрет мавзуга бағишланган. Ҳар иккала ижодкор ҳам жаҳон уруши воқеаларини қаламга олишади, уни турлича, бир-бирига яқин ва бир-бирини тўлдириб турувчи мотивлар орқали баён қилишади, ўз муайян муносабатларини билдиришади. М. Ғафурий урушда қатнашаётган оддий халқ фарзандлари бир-бирларининг қонини беҳуда тўкишаётганини, империалистик урушдан улар учун наф йўқлигини уқтириб ёзади:

Дошманым дип син хазер чанчеп утерган банда кем?
Кукрагеннан кан агып, алдында яткан гауда кем?

Ул гарептан, син шарыктан ошбу жирга килдегез:
«Кем элек олгерса, шул чанчу тиеш» дип белдегез¹²³.

М. Ғафурий 1917 йил ёзган ғазалида ҳам ўша мавзунини қаламга олади, бироқ янги инқилоб даври руҳига, «маршлар» руҳига яқин оҳангни ифодаловчи, олдинги ғазалдагига нисбатан енгил ва тантанавор рух констракциясини танлайди:

Анда хасрат, анда кайгы, анда кан хам куз яше,
Анда мылтык, анда сонге, анда тик туп ядрасе.

Андагы безненг туганнар туп ата бер — берсена,
Қырыла анда нинди жаннар, каннары жирга сенга.

Ул туганнарнынг кулын чишенг, алар булсин азат,
Қычкырийк без берьюли: «Бетсен сугыш!.. Бетсен жиҳат!»¹²⁴

Анбар отин яратган ғазалда эса империалистик урушнинг социал сабаблари очиб кўрсатилади. Ғазал

¹²² Татар поэзиясе антологиясе. 234-бет.

¹²³ М а ж и т Ғ а ф у р и. Сайланма асарлар. 112-бет.

¹²⁴ Уша асар, 144-бет.

мотив ва байтлари Мажид Ғафурий шеърятига анчайин ҳамоҳанг жаранглайди:

Шум жаҳонгирлар учун зўр давру даврондур уруш,
Кўп ҳаромхўрлар учун пур рим ила қондур уруш.

Қонхўру бедодгарлар таъмасини келтирур,
Эл учун боди бало бир офати жондур уруш.

«Эчкига жон қайғуси, қассобга ёғ» — деганидек
Жангариларга давою, роҳати жондур уруш.

Қай куни бўлғайки, дунё сулҳ ила топғай қарор,
Акс ҳолатда бу эл пойғиға қопқондур уруш¹²⁵.

Ижтимоий тараққиётни зийраклик билан кузатиб борган татар ва ўзбек адиблари дунёқарашидаги муштараклик уларнинг бадний-эстетик позициясидаги, пировардида улар яратган жанрдаги умумийликни таъминлаган.

Халқ жонли сўзлашув тилига яқин иборалар, мақол ва турли поэтик характеристикалар билан шакллантирилган кейинги ғазалда башорат билан дейилган «Қай куни бўлғайки, дунё сулҳ ила топғай қарор» мисраси унинг энг замонавий асар эканидан дарак беради. Шоира сулҳ мавзуга яна қайтади ва унга алоҳида ғазал бағишлайди, тамоман янги терминлар, номлар ва ҳодисотлар баёнини жанрга олиб кириди. Чунончи:

Эмди бу Гирмон кўтарди янги жангни дунёда,
Они ҳам ҳушёр этодур қуввату ўрдун сулҳ.

Анбаро, ул баҳри Уммондин ариқ оч дунёга!
Тинчлик баҳрин кетурсин сув каби ул тўйи сулҳ¹²⁶.

Юқоридагилардан шу нарса аниқ кўринадики, ғазалда тарихий фактларнинг тилга олинисидан ташқари, Анбар отин биринчилардан бўлиб поэтик истеъмолга, ғазал жанрига, «тинчлик» сўзини, «дунёга тинчлик» тушунчасини олиб кирган. Ушбу ғазал инқилоб арафаси ўзбек шеърятининг етуклик даражасини кўрсатувчи яна бир фактор саналади.

1910—1920 йиллар, айниқса, инқилоб арафаси туркий халқлар шеърятда ҳуррият ва озодликка даъват этувчи, империалистик уруш ва мардикорликни қоралловчи, зулм ва зўрликни авж олдириб юборган ҳукмрон гуруҳларга қарши дадил инқилобий курашга ундовчи

¹²⁵ Анбар отин. Шеърлар, рисола. Тошкент. 1970. 49-бет.

¹²⁶ Уша асар, 53-бет.

ғазал, масनावий, қитъа ва тўртликлар: қўшиқ, гошгу ва гошмалар, янгича манзумалар, гимн, марш ва марсельеза аталмиш поэтик шакллар майдонга келди, инқилобий шеърят жанрлари системаси таркиб топди. Айрим тадқиқотчилар, гоҳо, инқилобий поэзияга (конкрет жанрга эмас) умуман юқори баҳо беришадию, аммо, алоҳида олинган анъанавий жанрга, хусусан, ғазалга нисбатан кам эътибор қилишади ёки умумий тарзда шеър дея номлашади. Аммо ғазалнинг, инқилобий ғазал жанрининг ҳам сўнмас функцияси мавжуд бўлганлигини, уни на янги драма билан, на ҳикоя ёки роман билан алмаштириб бўлмасликни, унинг ўз йўли — ғазал йўли бўлганлигини қайд этишни истар эдик.

Асримизнинг 10-йилларидаёқ ғазалнавис-маърифатпарвар адиблар етилиб келаётган революция руҳини ғазалларга олиб кира бошладилар. М. Гафурий 1912 йили ёзилган «Эрк учун кураш» ғазал-қитъасида:

Хазер минда да зур коч бар, корашка бил буип чыктым,
— «Хазер синнан жингелмам мин!» диеп, «кўкракка кул
суктым»¹²⁷,

дея ўзини юксак бир сафарбарликка отлантириб ёзган бўлса, Р. Собир «хуррият» сўзига ўзича маъно бериб:

Ким ки инсани севар — ашиги хуррият олур
Бали, хуррият олан ерда та инсанлиг олур¹²⁸,

деган хулосани жанрга олиб киради.

Инқилоб йиллари маслак ва ғояларидаги типологик ҳамоҳангликка қарамасдан бадий етуклик, мусиқавийлик, формал-поэтик хусусиятлари билан бир-биридан анчайин фарқ қиладиган ғазаллар ҳам яратилади. Бу ҳол, аввало, миллий ўзига хослик, услублар ранг-баранглиги каби қатор факторлар билан ҳам алоқадордир. Буни юқорида тилга олинган Мажид Гафурий ва Алиакбар Собир ғояларига ҳамоҳанг яратилган Абдулла Авлонийнинг қатор инқилобий шеърлари воситасида ҳам кўриш мумкин. Авлоний услуби — ғазалчиликда мусиқий ёки равон услуб бўлишдан кўра, кўпроқ интеллектуал характерга эга услубдир. Шоир ғазалларида дангал айтилган поэтик мушоҳадалар, чақириқ биринчи планда туради. Чунончи, «Ётма» ғазалига диққат қилайлик:

¹²⁷ Мажит Гафури. Сайланма асарлар. 89-бет.

¹²⁸ Сабир. Хопхопнама.

Эй миллати нажиб, чиқ эмди ниқобдин,
Уйғон, тур эмди, бир хабар ол офтобдин.
Етмоқ замони кечди, бу дам иш замонидир,
Чиқди, қуёшни кўр, қора зулмат саҳобдин!

Ҳижрон, зор ётма деб, эй, миллати нажиб,
Қалқинг! Қониб ичинг ҳуррият шаробидин!¹²⁹

Ҳазалда ҳуррият сўзи порлоқ истиқбол, юксак идеал рамзи ва ифодаси сифатида конкрет қўлланила бошлайди. М. Ғафурий, Аваз, Айний, Анбар отин, Ҳамза реалистик ҳазалларида ифодаланган, А. Сихҳат, С. Рамиев, З. Рамиев романтик шеърлятида куйланган эрк ва озодлик мотивлари жанр поэтикасини жанговар ғоявийликка томон йўналтирди, унинг янги тараққиёт уфқларини белгилаб берди. Жумладан, феодал хонлик қаъридан туриб айтилган Авазнинг ҳуррият ҳақидаги мулоҳазалари ҳам ҳазалда ифодаланди, ҳазал тили билан халққа етказилди. Шоир дейди:

Сиёсат маҳв бўлди яшасун оламда ҳуррият,
Бори эл иттифоқ ила жаҳонни айласун жаннат.
Кетуб зулму ситамнинг зулмати бўлмиш жаҳон равшан,
Адолат офтоби мамлакатга кўргузуб талъат.
Тараққий айламак лозим жаҳон аҳли бўлуб бир тан,
Билурга барча илм ила ҳунарни яшасун миллат.
Жаҳон аҳли манга сизсиз севукли жон азизимдин,
Эрурмиз бир-биримизга ёқин, гўёки бир ихват
Яшанг, эй қаҳрамони ҳурриятпарвар биродарлар,
Олиб ҳур миллати мазлум учун сиз қилдингиз хизмат.
Очиб ҳар навъи мактаб эмди ҳимматни қилиб олий,
Ватанни қилғали обод лозим айласак ғайрат.
Аваз бир минг доғи уч юзда ўттуз беш эди тарих,
Етушди ҳурриятдин миллатимни жонига қувват!¹³⁰

Ҳазал ғоявий семантикасини белгиловчи мотивлар, яъни, зулм-зўрлик сиёсати ва унинг маҳв бўлиши, зулму ситам кетиб жаҳоннинг равшанликка чиқиши, адолат офтоби талъат кўргазини, тараққиётга, илм-ҳунарга йўл очилиши, ҳар нав мактаб — ёшу катталар учун илм даргоҳлари барпо этиб, ватанни обод этиш мақсади, хуллас, халқ, миллат жонига қувват бўлиб зўр бир қудратли куч — ҳуррият кириб келмоқда. Унинг санаси аниқ — 1335, яъни, 1917. Авазнинг она диёри Хоразмга Россияда рўй берган 1917 йил инқилобий ҳаракатнинг акс садоси, илиқ шабадаси эндигина кела бошлаган, хонлик тўзуми тағ-тағидан зил кета бошлаган бир даврда яратилган ушбу ҳазал инқилобий шеърлят система-

¹²⁹ Абдулла Авлоний. Тошкент тонги. 162-бет.

¹³⁰ Аваз. Сайланма. 17-бет.

сида алоҳида ажралиб туради. Ғазал мазмуни тобора ойдинлашиб, чуқурлашиб борувчи мотивлар, образлар орқали баён қилинади, бу мотивлар ҳуррият ва ундан мамнунлик ҳиссини ифодалашга, бадийий изоҳлашга қаратилади.

Чоризмнинг, подшо тахтининг ағдарилишини ва кейинчалик буюк инқилобнинг амалга оширилишини эҳтиром ва эҳтирос билан қарши олган Мажид Ғафурий юя ва мазмун жиҳатидан юқорида тилга олинган Аваз ғазалига ҳамоҳанг «Ҳоррият иртасе! («Ҳуррият эртаси»), «Азатлик хорматена» («Озодлик ҳурматиға»), «Кўрикмагиз» («Кўрқмангиз») каби ғазал-қитъа шаклида битилган, жанговарлик руҳи билан суғорилган шеърлар ёзади. «Хоррият иртасе» ўз номидан ҳам кўришиб турганидек, инқилоб амалга ошган куннинг порлоқ ва мусаффо эртаси ҳақида ҳикоя қилувчи, чуқур лиризм билан суғорилган ғазал-қитъа гўё эркин битилган ғазал — эссе тарзида кўзга ташланади. Бинобарин, шоир озодликнинг илк мусаффо тонгини шундай қаршилайди:

Тордым иртан... Кун матур, балкып тора,
Сайраша кошлар, адамнар кычкыра...

Гуя куктан жир йозене нур ява
Ник болай бу?.. Нарса булган доньяга...

Бер да байрамсез вокыт байрам коне
Агыла алга кешелар торкеме...

Шатлыгымнан белмимен нишларга да,
Белмимен туктарга да, китерга да!..

Эй халык шат! Ҳаммаса уйний кула,
Қаршыдан балкып Кызыл байрак кила!..

Эшчеларненг ирларе ҳам қызлары
Жырлылар бердам азотлик жырлары¹³¹.

М. Ғафурий бошқа бир ғазалини «Озодлик ҳурматиға» деб номлайди. Юқоридаги ғазал, асосан, бир оний таассурот баёни тарзида, ўз мундарижасига мос рамалнинг қисқа вазнида битилган бўлса, кейинги ғазалда эса умуман мамнуниятлилик, мадҳия, инқилобнинг поэтик изоҳи биринчи планда туради ва унга мос тарзда оҳангдор тўлиқ рамал баҳри танланади:

Эшчеларненг хамласе берлан ватилди таш дивар,
Хоррият шунда ук ботеш доньяга кўрсатге дидар.

¹³¹ Уша асар, 139-бет.

Тоште куллардан, аяклардан асорат чилбири,
Бар кешеге ти-тигез тоште гадалатненг нури.

Нишларен белми халик, анда матурлик, монда ямь
Ул кара кочлар жаҳоннамга егилди йозтубан.

Ай, ирек, син ит тажасем, гол йозенган бер убим,
Кук кешелардан сине коткен гошийкнинг берсе миң!¹³²

Асарда ҳуррият ва уни ҳаракатга келтирувчи ишчилар, умумхалқ ва ниҳоят лирик қаҳрамон — шоир ўз мақсадлари билан яхлит бир прогрессив кучлар сифатида тараннум этилади, «жаҳоннамга юз тубан йиқилган қора кучлар»нинг мағлуб бўлиши — бениҳоя улкан тарихий воқеа сифатида қайд этилади. Умуман, туркий ғазалиётда ишчилар синфи вакилларининг образи инқилобга қадар эндигина қаламга олина бошлаган адабий ҳодисадир. Бу образнинг ғазалиётдаги жиддий ва тўла тасвирига Алиакбар Собирнинг «Баки фаълаларина» («Боку ишчиларига») мусаддасида дуч келамиз.

Мусаддас бандларининг сўнгги такрорланувчи мисраларида шоир оптимистик ишонч билан деган эди:

Бу чархи — фалак тарсина даврон едир имди,
Фаъла-да озун дахили инсон едир имди...¹³³

Инқилоб ғоялари ва шуури фақат ғазалларда ёки умуман аруздаги шеърятдагина ўз оҳангдор ифодасини топган дейиш ҳам бирёқламалик бўлур эди. Бинобарин, ғазалларга кириб келган революция ва давр мавзуи кўплаб янги-янги шеърый шакллар билан уйғунлашиб кетади.

Ҳар бир поэтик жанрга тушувчи функционал нагрукани, муайян жанрнинг бадиий-поэтик имкониятларини ҳисобга олиш ва тарихан объектив баҳолаш муҳим масала саналади. XX аср бошлари, хусусан Октябрь инқилоби арафасида шундай бир социал-тарихий вазият вужудга келдики, уни битта ибора билан характерлаш қийин, албатта. Кенг фронт бўйлаб, бутун жабҳалар бўйлаб ёйилмоқда бўлган озодлик ҳаракатлари, инқилобий курашлар, ички ва ташқи душманларга, сиёсий ва мафкуравий мухолифларга қарши олиб борилган чинакам жанг — барча-барчасини бирон бир жанрда, айтилик, ғазалдагина ифодалаш асло мумкин эмасди, албатта. Давр замона янги-янги поэтик изланишларга муҳтож эди, худди шундай бўлди — у яратила бошлан-

¹³² Уша асар, 139-бет.

¹³³ Мирза Алакбар Сабир. Хопхопнама. 27-бет.

ди. Чунки, унинг, ўша инқилобий воқеликнинг ғазалга, куйга қўшиб куйланадиган, оташнафас пардаларда хо-ниш қилинадиган хусусиятлари ҳам ёки юксак поэтик минбар вазифасини адо этувчи, халқни уйғонишга, сиёсий кўзини очишга даъват этувчи жанговар шеърятни, гимн, марш ва марсельезаларни талаб этувчи дамлари ҳам, ёхуд ҳаёт ҳақиқатини бевосита диалогларда, ҳаракатларда, драматик ёки трагик шаклларда оператив намоёиш этишни тақозо қилган кураш жабҳалари, жаҳолат ва қабоҳат иллатлари ҳам — барча-барчаси янада бўртиб, буюк инқилоб томон пишиб етилмоқда эдики, бу эса, ўз навбатида, катта инқилоб адабиётини, унинг жанрлар системасини вужудга келтира бошлади.

Дарвоқе, марш ва гимнлар яратилди. Ўзбек ва тожик совет адабиётининг асосчиларидан саналмиш Садриддин Айний бевосита озарбайжонлик ҳамқалами Собир шеърятидан таъсир олиб «Собирнинг шеърини тазмин»ни яратади. Унда аламдийда Бухоро халқининг қаҳр-ғазабни ошиб, албатта амирлик устидан ғалаба қилажагига ишонч туйғуси арузий оҳангдорлик билан янграб эшитилди. Чунончи, Айний ёзади:

Зулму истибдод ўтидин ёнди, қоврилди таним,
Кўзларимдин сув еринда ўт равон ўлмоқдадир...

Тахту тожу, бахту иқболингни охир куйдурур,
Охим, эй бедодгар, оташфишон ўлмоқдадур¹³⁴.

Ҳамза, Собир, М. Фафурий, Тўқай сингари адиблар, шунингдек, айрим регионлардаги адабий ҳаракатчилик мактаблари, жумладан, Хоразм адабий муҳити намояндалари — Мутриб, Чокар, Баёний, Фақирий сингари-лар ҳам инқилобий руҳдаги оташнафас мисралар (кўпчилиги арузда — ғазал ва маснавий шаклларда) яратдилар¹³⁵. Садриддин Айний ижод этган «Байналмилал марши», «Озодлик қўшиғи» — «Хуррият марши», «Октябрь инқилоби шарафига», «Инқилоб» сингари ўзбек тилидаги ва «Суруди озоди» — «Марши хуррият» аталувчи тожик тилидаги асарлари¹³⁶ мазкур халқлар поэзиясида тамоман янги поэтик шакллар бўлиб майдонга келди.

¹³⁴ Айний. Инқилоб учқунлари. Бухоро. 1923. 19-бет.

¹³⁵ Қаранг: «Юғурма» инқилобий шеърлар тўплами. Хива. 1923.

¹³⁶ Қаранг: Абдуллаев В., Валихўжаев Б. Улуғ Октябрь социалистик революциясининг арафаси ва гражданлар уруши даврида ўзбек поэзияси//Алишер Навоий номидаги ўзбек Давлат университети асарлари. Янги серия. 94-сон. Самарқанд. 1958.

Уша суронли йилларда мазлум Осиё бўйлаб кенг таралган Айнийнинг «Байналмилал» маршида янгича шеър тузилишини, икки хил ритм ва архитектурани ҳолатни кўрамыз. Биринчиси, умумий лейтмотив ҳисобланган гоёни — ишчи-деҳқон инқилоби душманларига, капитал оламига қарши барча эллар ва элатларни курашга даъват этувчи мотивлар, иккинчиси, нақорат — мисралар бўлиб, унда ҳам даъваткорлик ҳамда ушбу кураш — энг сўнгги озодлик учун кураш эканидан огоҳ этувчи мотивлар мужассамлашгандир. Чунончи:

Ишчи, аскар, деҳқон, қўзғалин!
Тўлқинлансин бутун жаҳон.
Душмандан ҳақингизни олинг,
Хунхўрларни қилинг ҳайрон.

Нақорат:

Сўнгги уруш бўлур бу,
Қонли уруш бўлур бу,
Байналмилал юриш бу,
Қаттиқ юриш бўлур бу¹³⁷.

Айнийнинг «Байналмилал марши» «Интернационал» деб ҳам аталиши бежиз эмас. Дарвоқе, у халқаро пролетар гимни ҳамда КПСС нинг партиявий гимни бўлиб қолган, Париж Коммунаси шоири Эжен Потье (1816—1887) қаламига мансуб машҳур «Интернационал»ни эслатиб туради. Бинобарин «Интернационал»да куйланадики:

Қўзғал, лаънат-ла тамғаланган
Қуллар ва очлар дунёси!
Ёки, нақорат:

Бу бизнинг энг охири,
Энг кескин зўр кураш
Интернационал билан,
Инсон кўтаргай бош!

Қўринадики, тожик ва ўзбек халқлари революционер адиби француз коммунари шеърдан бевосита таъсирланган ва уни деярлик иқтибос этган, замонавийлаштирган.

Октябрь инқилобининг озодлик ёлқини, эрклик ва кураш байроғи Ҳинд ва Тяньшань тоғлари оша бутун Шарққа ёйилишини орзу этган М. Ғафурий ўз эзгу тилакларини, даъватини арузда ифодалашга жазм этади,

¹³⁷ Уша асар, 42-бет.

тантанавор марш-қўшиққа ҳамоҳанг «Ҳилпирасин Қизил байроқ» аталган ғазалхон тарона майдонга келади, дилдан куйланади:

Шарыкта кий-қызыл утлар яна, ялт-йолт итеп балкый,
Уянды малла кук еллар гафил яткан шарик халки!

Қуренде Ынкийлап ялқывнары Хинд таулары аша,
Қапитал золымы берлан анда кемнардер бик ынграши.

Тяньшань тауларыннан шаулап аккан шарлама тосле,
Арысландай кахрланган тавышлар бар гажап кочле!

Башы кукка чыгып торган биек таулар башы ап-ак,
Ана шул жирда жилфердак куренсен кы-кызыл байрак¹³⁸.

Дарвоқе, алвон байроқ буюк инқилоб рамзи, образи бўлиб революцион поэзияга кириб келди. Бу байроқ билан бирга эътиқоди мустақкам, келажаги порлоқ янги инсон — совет кишиси образи, янги қаҳрамонлар — жасур қизил аскарлар, зиёлилар, муаллимлар, коммунистик ёшлар барча-барчаси илк совет ҳокимияти йилларида шеърятда, ғазалларда куйланди, тараннум этилди. Айрим мисолларга мурожаат этайлик. 1920 йилда ғалаба қозонган ва Бухоро инқилобий шоирлари мурожаат этган илк жанр ҳам ғазал ва мусамматлар бўлиб, унда янги революцион ҳукумат олдида турган мақсад ва вазифалар анъанавий поэтик шаклларда ифодаланган эди. Унинг натижаси ўлароқ 1923 йили иккита тўплам — Хивада «Юғурма» инқилобий шеърлар мажмуаси», Бухорода «Инқилобий шеърлар тўплами» майдонга келади.

Илк совет йилларида яратилган ғазаллар инқилобий кураш жабҳасида такомиллашган, актив бир позицияга ўта бошлаган жанрга айланади. Афсуски, бу ҳол узоқ давом этмаган, ғазал учун турғунлик даврлари майдонга келган бўлса-да, бироқ кўр-кўрона янгича сунъий шакллар яратиш учун кураш йиллари вужудга келгунга қадар, ғазалнавислик анчайин замонавийлашган, анъанага айланиб улгурган эди.

Хоразмлик шоир Мутриб Хонахаробий янги халқ ҳокимиятини бошқарувчилар — оддий халқ фарзандлари эканини англайди ва бу катта ҳақиқатни ғазалда ифодалаб ёзади:

Нечук бўлғай дер эдик эмди биз бечоралар ҳоли,
Бизга ҳам бу қурултой, собрания бир яхши кор ўлди¹³⁹.

¹³⁸ Ма ж и т Га ф у р и. Уша жойда, 158-бет.

¹³⁹ «Юғурма» тўплами, 20-бет.

Шоир Чокар эса Авазнинг инқилобга қадарли яратилган «Хуррият» ғазалига назира битиб, улкан демократ шоир орзу умидларини янги замонага иқтибос этади, зўр кўтаринки руҳ билан совет даври ғазалини бошлаб беради.

Чунончи:

Билинг қадрин ташаккур бирла роҳат жона ҳуррият,
Башарликда муносиб бўлмоқ ҳар инсона ҳуррият,

Халос айлаб бу зolim мустабидлар зулми бандидин,
Бизи ўткарди маҳбусхонадин бўстона ҳуррият.

Бу ҳурриятга барча қаҳрамонлар жон фидо қилди,
Алардин келди биз зулм остида қолғона ҳуррият.

Йўқ эмди бир-бировга зўрлик аввалгидек ҳаргиз,
Кетурди мустабидлар хайлини афғона ҳуррият.

Совет аскарларин етказ қудуми шаҳри Хивақга
Асар қолмади ғамдин, тарқади ҳарёна ҳуррият.

Биродарлар, сизни қутқорди Чокар ҳам асирликдин,
Билинг қадрин ташаккур бирла роҳат жона ҳуррият¹⁴⁰⁻¹⁴¹

Инқилобнинг илк сўзлари, илк образлари яратилган ғазалларнинг янги оригинал намунаси сифатида 20-йилларда ўзбек, умуман, Шарқ хотин-қизларига қарата мурожаат этилган «манифест—ғазал» ҳам майдонга келдики, у бугунги кунда ҳам кўпчиликнинг тилида ва дилида яшамоқда. Яъни:

Келди очилур чоғи ўзлигинг намоён қил,
Парчалаб кишанларни ҳар томон паришон қил.

Мактаб, анжуман борғил, унда фикр очиб гоҳи,
Илму фан тиги бирлан жаҳл бағрини қон қил.

Оналик ҳуқуқингни ҳурмат этмаганларни
Юзларин қаро айлаб, феълидан пушаймон қил...¹⁴²

Совет ва чет эл адабиётларида буюк ғазалнавислик анъаналари ҳар бир замонага ҳамнафас бўлиб давом этмоқда, сайқал топмоқда.

ТУРКИЙ ҒАЗАЛЛАР ТИПОЛОГИЯСИ ВА ПОЭТИКАСИГА ДОИР ҚАЙДЛАР

Ғазал аталмиш мўъжизакор санъат намунаси — поэтик имкониятлари кенг, тасвир диапозони кўламдор, ҳиссиёт олами ранг-баранг жанр эканини демократ-

¹⁴⁰⁻¹⁴¹ Хоразм хабарлари. 1921 йил, сентябрь.

¹⁴² Ҳ а м з а. Асарлар. 1-том. Тошкент. 1959. 184-бет.

маърифатпарвар шоирлар ҳам ўз шеърини орқали намойиш этдилар, уни янги давр талаблари асосида новаторона тараққий қилдирдилар. Қадимий ғазал шакли ва ҳажмида яратилган кичик шеърини асарлар янги реалистик адабиёт жанрлари системасида мустақкам жой олди, унга мослашди.

Маълумки, «Илми бодёъ», «Илми аруз», «Илми қофия» сингари назарий қисмлардан иборат «илмоҳи сегона» — «билимлар учлиги» (Мақсуд Шайхзода) аталмиш маънавий ва лафзий санъатлар бўйича туркий ғазалшуносликда ҳам муайян тадқиқотлар амалга оширилди. Айниқса, ўзбек ғазаллари асосида М. Шайхзода, Ё. Исҳоқов, А. Рустамов, В. Раҳмонов ва бошқаларнинг ишларида, «Ўзбек адабиёти тарихи» дарсликларида дастлабки қимматли кашфиётлар қилинди. Худди шу қабилдаги тадқиқотлар, афсуски, бошқа туркий халқлар ғазалшунослигида жуда кам бўлиб, борлари «илми аруз», «илми қофия»га, асосан, шеър тузилиши масалалари билан чекланади. Шу жиҳатдан Акрам Жаъфар (Озарбайжон), Х. Қурбатов (татар), Р. Режепов (туркман), М. Ҳамроев (уйғур) сингари арузшуносларнинг ишлари диққатга сазовордир. Шеър тузилиши, ўзбек арузи архитектурасининг ёритишда С. Мирзаев, Ҳ. Сулаймонов, У. Тўйчиев, С. Ҳасан каби олимларнинг тадқиқотлари бевосита амалий аҳамият касб этади.

Дарвоқе, «илмоҳон сегона» асосида туркий ғазалиётга типологик назар ташланар экан, ниҳоятда эътиборли ва ранг-баранг нуқталарга дуч келиш мумкинки, улар ғазал тарихий тараққиётининг умумий йўналишини белгилашда аҳамиятлидир.

Янги ижтимоий-сиёсий босқичдаги, айниқса, XX аср бошларидаги ғазалиётнинг шакллари, формал-поэтик кўринишлари ҳақида сўз юритиш — ўтмиш классик поэзиядаги сингари унинг ранг-баранг бадий хусусиятларининг кашф этишдан иборат бўлмаслиги ўз-ўзидан аён, албатта. Чунки, «ғазалнинг халқчиллиги, ижтимоий-сиёсий қиммати янада ўсган, у ижтимоий адолатсизликка қарши халқ курашининг, янги маърифатнинг овозини куйлаган ҳамда тили ва бадий услуби билан янада кенг халқ табақаларига яқинлашган» (Н. Маллаев) бир даврда ўша формал-поэтик шакллар, бадий санъатларнинг янгиланиши, трансформация жиҳатларини, янги ғоявий мотивларга уйғунлашиши, уни юзага келтиришдаги иштироки, қўлланилиши ва ҳоказо хусусиятларини тадқиқ этишдек улкан ва мураккаб вазифа

Шарқ адабиётшунослиги олдида кўндаланг бўлиб турмоқда. Буни тўла ва изчил ҳал қилиш типологик характерга эга бир неча адабиётлар асосида регионал текшириш ҳам ана шу вазифа таркибига кирувчи методологик масалалардандир.

Ўзбек классик ғазаллари классификацияси ёки истилоҳдаги ибора — «ғазалнинг формал-поэтик шакллари» (О. Носиров) ёхуд «ғазалнинг шаклий жиҳатдан турлари» (Р. Орзинбеков) дейилганда тадқиқотчилар томонидан бир-биридан бирмунча фарқ қилувчи (бирок умумий поэтик ҳолатга қусур етмайдиган) кўринишлари назарда тутилади: оддий ғазаллар, ғазали қитъа, ғазали мувашшах, ғазали мушоира сингари асосий кўринишлари; шунингдек, ғазал яратишдаги бадий усулларни, ўтмиш адабиётшунослигидан келиб чиққан ҳолда қофиянинг қандай позицияда келиши кабиларни ҳисобга олган ҳолда тасниф этилиб, ҳусни матлаъ, мусажжа, муламма, зулқофиятайн, зебқофия сингари поэтик элементлар иштирок этган ғазал кўринишлари шулар жумласидандир.

Шоирлар ижтимоий-сиёсий тараққиётнинг мисли кўрилмаган кураш ва муборизали палласида «шеър ва аҳли шуаро» ўрни, функцияси нақадар зарур эканини чуқур ҳис эта олдилар. Янги замонага ҳамоҳанг янги эстетик идеал принциплари таркиб топди, тараққий эта борди. Фурқатнинг адабий манифести, «Гар бошига қилич келса-да, ҳақиқатни гапиришга аҳд этган Муқимий қасами тўлалигича Алнакбар Собирнинг қуйидаги аҳду паймонига монанд эди:

Шеър бир гавҳари якданейи — зигийматдир,
Салмарам васфи-дуруғ ила ону гийматдан.
Дейрам ҳажв, созум доғру, каломим ширин,
Аҳли завга верарам нашъа бу хош шарбатдан.

XIX асрнинг охири XX аср бошлари туркий ғазалиётда ғоявий-тематик, формал-поэтик хусусиятлари жиҳатидан энг кўп қўлланилган типологик шакллар — оддий ғазаллар ҳамда ғазал-қитъалардир.

Оддий ғазаллар ўз салмоғи ва ғоявий-тематик кўламдорлиги нуқтаи назаридан биринчи галда ўзбек ва озарбайжон шеърлятида, қисман, татар ва бошқа туркий халқлар поэзиясида кўплаб яратилади.

Ижтимоий-ғоявий жиҳатдан ғазаллар функциясининг активлашиши туфайли ғазалнавислар оддий ғазал шаклига кўпроқ мурожаат этдилар, уни янги эстетик идеалга мослаштиришнинг энг қулай ва таъсирчан формаси деб тушундилар.

Юқорида ғоявий-тематик жиҳатдан ғазаллар типологияси ҳақида сўз юрита туриб жанрнинг турли-туман шакллари, поэтик кўринишларига мурожаат этдик, улардан намуналар келтирдик. Муайян ғоявий мазмунга, чунончи, публицистика, сатира ва илм-маърифат ғояларини ёритишга қаратилган туркий ғазаллар борасида яна қуйидаги типологик манзарани кузатиш мумкин.

Ўзбек шоирлари оддий ғазал архитектурасидан жуда кўп фойдаланиб, уни янгича такомиллаштиришга эришдилар. Озарбайжон ғазалнавислари оддий ғазаллар қатори ўша мазмун ва мундарижани ғазал-мустаҳзодлар воситасида ҳам ёритишга, жанр поэтикасини замонавийлаштиришга, тараққий топтиришга муваффақ бўлдилар. Бу, айниқса, Алиакбар Собир ва қисман Сайид Ширвоний лирикасига хос хусусиятдир. XX асрнинг биринчи чорагига қадар татар шеърлятида арузга мурожаат этиш муҳим анъанавий ҳодиса эди. Зикр этилаётган даврда татар миллий поэзияси табиатига мувофиқ специфик ғазал шакллари майдонга келди. Бу, биринчи навбатда, оддий ғазал ва қитъа асосида яратилган янгича формалар, синтез ҳолатидаги ғазал-қитъалардир.

Ғазал-қитъалар атамасини илк бор О. Носиров тавсия этади, Р. Орзибеков бу фикрга тўла қўшилади. Дарвоқе, масалани қитъанинг ўзидан ахтармоқ лозим. Қофияланиш тартиби б-а, в-а, г-а ёки маснавийга ўхшаш а-а, б-б, в-в шаклида бўлган бундай ғазал ҳажмидаги шеърларда тасвир диапазони кенг, мавзулар қамрови хилма-хилдир. Бу ҳақда сўз юритган Е. Э. Бертельс: «Мазмун жиҳатидан Ўрта Шарққа оид барча классик девонларда қитъа — энг бой ва қизиқарлидир. Бу одатда катта бўлмаган шеър саналиб, ташқи томондан, биринчи байт мисралари ўзаро қофияланмаганлиги билан ғазалдан фарқ қилади... шоир ўзининг истаган ва энг нодир ўйларини ифодалаш мумкин»¹⁴³⁻¹⁴⁴. Дарҳақиқат, XIX асрнинг иккинчи ярми XX аср бошлари туркий ғазалиётда ҳажми ва пафоси билан суғорилган, қитъа тарзида қофияланиб турли-туман ҳаётий мавзулар тасвирланган шеърини шаклларга дуч келамиз. Ҳамза, Собир, А. Тўқай ва М. Ғафурий меросларида бундай ғазал-қитъалар учрайди. Айниқса, татар шоирлари худди шу тахлит ғазалларни кўплаб бунёд этдилар. Улар

¹⁴³⁻¹⁴⁴ Бертельс Е. Э. Навои и Джамии. М.: Наука. 1965. С. 95.

нишқ мавзуидаги шеърларни анъанавий оддий ғазал шаклида яратиб, бошқа ижтимоий-сиёсий масалаларни асосан ғазал-қитъаларда тасвирладилар, унинг поэтик имкониятларидан кенг фойдаландилар.

Демак, ўзбек ва озарбайжон ғазалчилигида оддий ғазал шакллари янги асосга трансформация қилингани ҳолда татар шеърлятида ғазал-қитъа-маснавий синтездан иборат поэтик шакл кўпроқ истеъмолга киритилди. Бироқ бундай шакллар ўзбек ғазалчилигида ҳам учрашини Ҳамзанинг «Уқи», «Мактаб», «Қалам» шеъри орқали ҳам кўриш мумкин. Нозима тахаллуси билан гўзал ашъорлар бунёд этган тошкентлик шоира Нозима-хоним Мулла Саид Аҳмад қизи (1864—1924) ғазал-қитъа тарзида қофияланган қуйидаги маърифий шеърни ёзади. У 14 мисрадан иборат. Айрим сатрларни келтирамиз:

Уқинг руси забонин, эл аро бу яхши хислатдур,
Забони безабон бўлмақ, билинг, бу кони иллатдур.
Билай десанг замон ичра ҳақиқий сирри ҳикматни,
Йўқ эт мулки вужудингдин фасоду кулли бидъатни.

Тамоми илми ҳикмат ҳам риёзиёт, фалакиёт,
Этилушдур баён бу забони ила ки тиббиёт.
Уқубсан. Нозима, руси забонин, сенга хислатдур,
Забони безабон бўлмақ билинг, бу кони офатдур¹⁴⁵.

XX аср бошларига келиб демократик ғазалиётда Навоий ва Фузулийлар асос солган анъана — яқпора, сюжет ва композицион бутунликка эга ғазаллар яратиш традицияси тараққий этди, трансформация билан умумий қонуниятга айланди. Тўғри, илм оламида ғазал байтларининг «мустақиллиги» борасида мулоҳазалар, баҳслар бўлгани аён. Бироқ бу борада шаклбозлик асосида эмас, балки етук гоёвий мазмун принципи билан яратилган мукамал ғазаллар асосида айтилган қимматли фикрлар шундан иборатки, ғазалда яхлит композицион қурилма мавжуддир, ҳар бир байт эса унинг узвий қисмлари сифатида архитектуроник уйғунликка эга. Навоий, Фузулий, Бобир ғазаллари асосида С. Иванов, Ҳ. Арасли, Н. Маллаев, А. Ҳайитметов, И. Стеблева тадқиқотларида чиқарилган хулосалар шу жиҳатдан характерлидир. Жумладан, С. Иванов «Эски ўзбек поэзиясида ғазал жанрини ўрганишга доир» («К изучению жанра газели в староузбекской поэзии») мақоласида ғазал байтларида қисман тугалланган фикр

¹⁴⁵ Асрлар нидоси. Тошкент. 1982. 533-бет.

ҳам бўлиши зарурлигига ишора этиб дейди: «...байт, ғазалнинг кичик звеноси сифатида бадий тугалликка интилади ва афористик сайқалланганлик унинг асосий ички белгиси»¹⁴⁶. Қўринадики, таниқли олим ҳар бир ғизал байтига тугалланган поэтик гап қурилмаси сифатида, ғазалнинг ҳикматомуз сайқал топган алоҳида звенolari сифатида талабчанлик билан қарамоқда. Бироқ бу деган сўз ғазал байтларини худди фардлар сингари алоҳида «асарлар» тарзида тушуниш, умумий жанр мазмунидан ажратиб олиш ёки улар ўрнини бемалол алмаштириш мумкин деган маънони аңлатмайди, албагта.

«Навойий ғазалларининг асосий ва биринчи хислати унинг мантиқий тарзда тузилиши, бир моментнинг иккинчи моментдан туғилиб келишидир»¹⁴⁷, — дейди Мақсуд Шайхзода. Демак мантиқий ва композицион изчилликка интилишдек улдуғ шоирга хос фазилат янги замонада аъъанагина эмас, балки ҳаётий поэтик заруратга айланади.

Эндиликда тарқоқ, пароканда фикрлар йиғиндиси эмас, балки муайян ижтимоий идеалга қаратилган шеърларни давр тақозо этмоқда эди. Дарвоқе, яна аллома мунаққид сўзларининг давомига эътибор берсак, «фикрий муддаонинг бутунлиги, тасвирда фақат субъектив ҳисларнинг жилвасини эмас, объектив ҳаётий воқеаларнинг силсиласини кўзда тутиши, Навоийдан энг кичик лирик шеърларни ҳам мантиқий иплар билан боғлашни талаб қилади»¹⁴⁸. Бу қимматли мулоҳазани янги давр ғазалиёти композицион қурилиши масаласига ҳам бемалол тадбиқ этиш мумкин, албатта. XIX асрнинг охири XX аср бошларида деярли 100 йил ичида яратилган туркий ғазалиётга назар ташлаб яқпора сюжет асосига қурилган кўплаб ғазалларга дуч келамиз. Муниснинг «Саҳро», «Дўст» радифли, Огаҳийнинг «Салламно», «Кўргач», Ширвонийнинг «Бир замон биз дахи ол маҳ ила ҳамхона идик» ва, ниҳоят, Ҳамзанинг «Илм иста», «Қалам», Тўқайнинг «Текинхўрларга» ва бошқа асарлари шулар жумласидандир.

Оддий ғазаллар асосида яратилган ғазал-мушоира, назира, ғазал-муламма ва ғазал-чистон сингари поэтик шакллар туркий ғазалчиликда умумий типологик ўх-

¹⁴⁶ Қаранг: Тюркологический сборник. 1974. М.: Наука. 1978. С. 153.

¹⁴⁷ Мақсуд Шайхзода. Асарлар. 4-том, 198-бет.

¹⁴⁸ Уша асар, 199-бет.

шашликка эга. Анъанавий вазн ва қофия усуллари ҳам бир хил. Озарбайжон ғазал-мушоиралари кўпинча маълум шоир ғазалларига назира тариқасида бунёд этилгандир. Чунончи, Гудсий (Аббос Қули оға Боқихонов)-нинг:

Гозларин ким, ашига махмур шаклин гостарир,
Аҳли-фагра мардуми-мағрур шаклин гостарир.

ғазалига Вазех, Нажи, Шейх, Мирза Муҳаммадхасанлар томонидан битилган ғазал-мушоира характерлидир. Ўзбек ғазалнавислари Нодим ва Муқимий, Фазлий ва Маҳзуна, Ошиқ ва Қамбарнисо сингари шоирлар яратган шеърлар ҳам шу жиҳатдан характерлидир. Мушоира тарзидаги шеърлар туркман ва озарбайжон поэзиясида асосан гошма-гошгу шаклларида кўплаб яратилди.

Туркий ғазалнависликда ғазал-муламмалар ёзиш анъанаси ҳам давом эттирилди. Авазнинг «Инчунин бояд», «Шуд» радифли ғазалларида муламма форс-тожик ва ўзбек сўзлари асосида вужудга келтирилди. Айрим байтлар қуйидагича:

Олур жон юз кишидин чашми фаттон инчунин бояд,
Берур руҳ минг ўлукка лаъли хандон инчунин бояд.

Ниҳоятсиз кўнгул бандя буд ҳар тори гесўяш,
Бу ёнгилг шўхга зулфи паришон инчунин бояд¹⁴⁹.

Туркман, форс-тожик ва араб сўзлари асосида яратилган муламма-ғазал байтлари эса тубандагидай:

Аҳли дертдир, ренги-зерди, ҳер ахы серт, мерт агзыда,
Русва керд, бинегерд, жоври эбед, харынг недир¹⁵⁰.

Ёки Доий:

Деда: «Қаёндур мақсадинг?» Гуфтамки:— «Гулзори шумо»
Деда: «Надур матлаб санга?» Гуфтамки:— «Дийдори шумо»¹⁵¹.

Утмиш ёки замондош шоирлар ғазалларига назира боғлаш, улар асосида тазмин ва татаббулар яратиш зикр қилинаётган давр туркий ғазалнавислигида, айниқса, озарбайжон, ўзбек ва туркман шоирлари ижодида кенг анъанага айланиб, бундай ғазалларнинг характерли намуналари яратилди. Ўхшатма ғазаллар яратишда мустақилликка, оригиналликка интилиш реалист-де-

¹⁴⁹ Аваз. Сайланма, 229-бет.

¹⁵⁰ Аллагули Аллахи. Сайланан асарлар. Ашгабад. 1979. 65-бет.

¹⁵¹ Ўзбек адабиёти. I-китоб. Тошкент. 1966. 274-бет.

мократ шоирлар ижодида кучайди. Ҳофиз ва Зебунисо, Навоий ва Фузулий ғазаллари янги оригинал жанр намуналари яратилишида поэтик асос ролини ўтайди, ғазалларнинг ғоявий-тематик диапозони кенгайди.

Алишер Навоий поэтик мероси кўпчилик шарқ халқлари каби озарбайжон, туркман, қорақалпоқ, қозоқ, уйғур ва бошқа халқлар шеърлятида, хусусан ғазалчилиги тараққиётида чуқур из қолдирди. Навоий ғазалларига ёзилган назиралар, битилган татаббулар, қилинган тахмислар шу жиҳатдан характерлидир. Ғазалларда бевосита навоённа фикрлар, иқтидорли мотивлар, халқ шеърлятига яқин соддалик ва гўзаллик аломатлари кўплаб учрайди. Қизиғи шундаки, Навоийдан илҳом олган буюк озарбайжон шоири Фузулий таъсири ҳам кейинчалик умумий анъанага уйғунлашиб кетади. Чунончи, Навоийнинг «Кўргач» радибли ғазалининг жанр хусусиятларига ҳамоҳанг тарзда яратилган Фузулий, Алиакбар Собир, Ҳейрон хоним, Огаҳий каби қатор шоирлар ғазаллари оригинал типологик намуналардир. Фақат вазнлар ҳар бир шоирда алоҳида хусусиятга эга. Айрим байтларга эътибор берайлик: Алишер Навоий (Рамали мусаммани махзуф):

Кўнгуллар ноласи зулфинг камондин ногаҳон кўргач,
Эрур андохки, қичқиришқайлар йилон кўргач.

Кўнгил чокин кўзумда алик рангин элга **фoш этти**,
Балиғ захмини фаҳм айларлар эл дарёда қон кўргач¹⁵².

Фузулий (ҳазажи мусаммани аҳраб макфуфи маҳзур):

Көнлум ачылыр зулфи-паришаныны гөргач,
Нитгим тутулур гончейи ханданыны гөргач.

Қафар ки, дегил моътарифи — нари — жаҳаннам
Иймана галар аташи ҳижраныны гөргач¹⁵³.

Огаҳий (Ражаз баҳри):

Ман лутф кўз тутарман, ул дилрабони кўргач,
Ул кўргузуб жафолар, ман мубталони кўргач.

Кўргач кўнгил қилур майл гисуйи тобдордин,
Гарчи бўлур гуризон эл аждаҳони кўргач¹⁵⁴.

¹⁵² Алишер Навоий. Асарлар. Ўн беш томлик. 1-том. Тошкент. 1963. 125-бет.

¹⁵³ Муҳаммад Фузули. Еддинжи жилд. Бақы. Елм. 1986. 35-бет.

¹⁵⁴ Огаҳий. Асарлар. 6 жилдлик. 1-жилд. 142-бет.

Ҳейрон хонум (Рамал баҳри):

Кетар ақлим саримдан орази рухсорингни кўргач,
Улур ҳолим паришон зулфи анбар борингни кўргач¹⁵⁵.

Юксак романтизм билан суғорилган байтларда шоирлар поэтик фикрни улуғ устодларга монанд етказишга жазм қилишади. Байтларнинг барчасида ёрнинг зулфи алоҳида деталь сифатида ажралиб, уни ҳар бир иқтидор эгаси ўз услубига мос тавсиф этади: Навоий йилонга, Огаҳий аждаҳо билан учрашувдаги эл ҳолига қиёс этади, Фузулийга ёр зулфи паришон кўринса, Ҳейрон хонимнинг ўз ҳоли паришондир.

Алиакбар Собир ҳам Навоий ва Фузулийнинг ўша ғазалига назира боғлаб, ўз даврига мос юмор мисралар битади ва унда тамоман янги замон руҳи, собирона «хўп-хўп» услуби яққол кўриниб туради. Шоир ёзади (ҳазаж баҳри):

Конлум буланир кочада жавланини горжак¹⁵⁶,
Нитгим тутулур харзову хадёнини горжак.

Жоним узулур алдаки қалқанина бахжак,
Қалбим олишир белдаки патронини горжак.

Маст ўл кеча-кундуз не билим, ёт нараларда,
Юм кўзларингни хонаи-вайронани гөржак¹⁵⁷.

Биз бу ўринда Навоий ва Фузулий шеърятти барча мавзулар бўйича ҳам кейинги шоирлар учун сабоқ мактаби бўлганлигига яна бир иқдор бўлаёпмиз. Ёки фикримизни таниқли озарбайжон олими Аббос Замоннинг сўзлари билан давом эттирадиган бўлсак, «Собир — дейди олим, — Фузулий меросидан бир новатор каби истифода этмиш, шунингдек, устоднинг айри-айри асарларина ижтимоий-танқидий руҳ бериб, онлари замонин талабина уйғун шаклда маъноландирмиш ва бу билан, Фузулий анъаналарини ўз ижодининг ғоявий-бадий жиҳатларига ҳамоҳанг бир шаклда қайта тиклаб, давом эттирмишдир»¹⁵⁸. Навоийнинг «Гул» радибли ғазалига Огаҳий, Фурқат, Мутриб, Сеидий, Муллаанафас, Ҳейран хонум сингари ўзбек, туркман, озарбайжон шоирлари томонидан битилган ўхшатма ғазал-

¹⁵⁵ Ҳейран хоним ғазалидан келтирилган ўзбекча мисралар «Адабий мерос» (1—13, 1980 йил) тўпламидан олинди.

¹⁵⁶ Шоир «Кўргач» ўрнига «Гөржак» деб радибли талаффузга мослайди.

¹⁵⁷ Собир. Хопхопнама. Баку. 1948. 27-бет.

¹⁵⁸ Аббас Заман. Собир бу гун. Баку. 1985. 34-бет.

лар ҳам шу жиҳатдан характерли бўлиб, улар умумий типологик хусусиятларидан ташқари, поэтик иқтидор ва индивидуал ёндошиш намунаси сифатида ҳам қимматлидир.

Туркман шоирлари Сеидий, Залилий, Муллонафас ва бошқалар устод адиблар ғазаллари асосида туркман назира-ғазалларининг янги намуналарини яратдилар. Улар асосан ишқий мавзудаги тахмис ва назиралардан иборат. Бу билан Махтумқули анъаналари¹⁵⁹ давом этди.

Янги маърифатпарварлик ғоялари билан суғорилган А. Тўқайнинг «Безне уринсиз яманлийлар» ва А. Авлонийнинг «Садоқат бизда йўқдир...» шеърлари юқорида тилга олинганидек адабий таъсир ва алоқаларнинггина эмас, шу билан бирга сўнгги давр, илқилоб арафаси реалистик назирағўйликнинг ҳам ўзига хос намунаси сифатида диққатга моликдир. Мазмун ва ғоя, ҳажм ва вазн нуқтаи назаридан типологик хусусиятга эга ҳар иккала шеърдан келтирилган қуйидаги матла-байтлар ҳам фикримизга далил бўла олади.

Абдулла Тўқайда:

Садоқат бизда юкмыш, ялганимыз бордыр,
Нифак виставкасында куп медаль алганимыз бардыр¹⁶⁰.

Абдулла Авлонийда:

Садоқат бизда йўқдир, демаким, ялғонимиз бордир,
Улumu маърифатдан демаким, нуқсонимиз бордур¹⁶¹.

Назира ғазаллар яратишнинг энг авж олган даври — XIX асрда Хива ва Қўқон хонликларида, шунингдек, Озарбайжон диёрида актив фаолият олиб борган кўплаб адабий мажлислар — «Девони ҳикмат», «Гулустон», «Анжуман-уш шуар», «Бейтус-сафо», «Мажлис-унс», «Мажлиси — фаромушон» кабиларда ана шундай ғазалларнинг юзлаб намуналари яратилди. Шунинг ҳам таъкидлаш зарурки, шаклбозлик ва пайров ғазаллар номи билан умумий баҳо берилган шеърлар орасида, айниқса, Хивада яратилган «Мужмуатуш-шуаро пайравн Ферузшоҳий» саҳифаларида шаклан Феруз ғазалига монанд бўлса-да, асл поэтик моҳияти

¹⁵⁹ Қаранг: Абдуллаев Ҳ. Махтумқули и узбекская литература. Канд. диссертацияси. Ашхабад. 1968; Қурамабоев Қ. Махтумқули шеърини Узбекистонда. Тошкент: Фан. 1984.

¹⁶⁰ Татар поэзиясе антологиясе, 162-бет.

¹⁶¹ Абдулла Авлоний. Тошкент тонги. 118-бет.

билан бевосита Мунис ва Огаҳий ғазаллари таъсирида битилган пухта асарлар ҳам салмоқлидир. Шу боисдан, бу масалага объектив аниқликлар киритиш лозим кўринади.

Алоҳида олинган бирон-бир туркий халқ ғазалиёти-ни бошқа халқлар шеърляти таъсирисиз тасаввур этиш қийин. Айниқса, бу ҳол XIX асрда кенг қулоч ёзиб, туркий поэзия ўзаро таъсир ва алоқаларнинг манбаига айланади. Навоий, Бобур ва Машраб озарбайжон, туркман, қорақалпоқ, татар халқларига яқин бўлганидек, Насимий, Фузулий, Махтумқули кабилар, ўз навбатида, ўзбек ва уйғур, қозоқ ва қирғиз элларида кенг тарқалади. Ўзбек тилига яқин тарзда шеърлар ёзиш озарбайжон ва, ўз навбатида, озарбайжон тилига яқинлаштириб ғазаллар битиш ўзбек шоирлари учун эзгу анъанага айланади. Жумладан, ўзбек шоираси Нодиранинг фарзанди бўлмиш Маъдалихон (тахаллуси — Хон) қаламига мансуб ғазал асосан озарбайжончадир. Чунончи:

Дирилур зор таним лаъли дурахшонингдин,
Очилур уқдаи дил гунчаи хандонингдин,
Верирам истадигинг жон эса, йўх имкони,
Подшоҳим, банга чиқмоқ сени фармонингдин
Гежа ўлдукча фалак ера бироқса гунашин
На ажаб шаъшаъан меҳри дурафшонингдин¹⁶².

Фузулийга ўхшатма тарзида битилган Мунис, Аваз. Мутриб каби шоирларнинг ғазаллари, айниқса, Фузулийнинг «Жонин геракмазму сана» ёки:

Мани жондан усондирди, жафодан ёр усонмазму?
Фалаклар ёнди ақимдан, мурадим шамъи ёнмазму¹⁶³ —

тарзида битилган ғазалларига қилинган етук ўхшатмалар шу жиҳатдан характерлидир. Бу борада шуни алоҳида таъкидлаш ўринлики, ўз навбатида XIX аср озарбайжон шоири Мирзо Қорабоғий ўзбек тилига жуда яқинлаштириб ғазал битди:

Халқ учун анчақ ғараз жондир, манга жон офарин
Элга мақсад роҳати дил, манга ёри дилнишин.
Эй хуш ул водийки, бирдур урда султону гадо,
Фарқ эмас ул ерда дарвешу ғани, хоқани Чин¹⁶⁴.

¹⁶² Ўзбек адабиёти. 3-том. Тошкент. 1959. 571-бет.

¹⁶³ Муҳаммад Фузули. Сечилмиш асарлари. 109-бет.

¹⁶⁴ Мирза Хасан Гарабаги. Сечилмиш асарлари. Ба-
кы. 1973. 55-бет.

Кези келганда тўхталиб ўтиш зарурки, оддий ға- заллар кўплаб янги-янги поэтик шаклларнинг майдон- га келиши учун замин бўлар экан, XX аср бошларида яратилган янгича мустазодлар ҳам бундан мустасно эмас, албатта. Бинобарин, «Мустазод учун замин — асос бўлган жанр ғазал эканига шубҳа йўқ»¹⁶⁵ деб ёзади О. Носиров. Ҳажажнинг энг ўйноқи ва дилкаш «Ҳазажи мусаммани ахраби макфуфи маҳзуфа муста- зод» (Мафъулў мафоилў мафоилў фаулўн//мафъулу фаулўн) вазнида битилган бу оҳангдор шеър шаклига туркигўй ғазалнавислар новаторона ёндошдилар ва айрим янгиликлар ҳам киритдилар. Бинобарин, Ога- ҳий мустазодни вужудга келтирувчи орттирма мисра- лар ёки «нақорат мисралар» (Е. Э. Бертельс) миқдо- рини яна биттага ошириб бадий оҳанг ва таъкидни кучайтиришга эришган бўлса, озарбайжон адиблари- да орттирмалар сони бир нечага боради. Яъни, Ога- ҳийда:

Ҳажринг ғами захрини Огаҳийи зор,
ўлмакка етибдур,
комиға егушмай.
Қилма нафаси ҳолнини сўрмоқда тааллур,
эй Исойи даврон,
қилғид ани ихё¹⁶⁶.

Алиқули Ғамгусорда:

Новруз етишди, фугара олду паришан,
афсурда ва налан.
Ҳар мамлакатин пуллулари хурраму хандан,
пулсузлари гарян.
Кефлан гежа-гундуз,
харж ет пулу юз-юз,
Чалдыр нагараны,
Душ орталиға сўз...¹⁶⁷

Ғазал вазни, архитектоникасини шакллантиришда қофия ва унинг турли қўлланиш усулларидан, яъни ҳусни матла, мусажжа, тажнис, зулқофиятайн, зебқо- фия, такрор қофия сингари қатор поэтик шакл кўри- нишларидан санъаткорона фойдаланилганлиги янги давр ғазалиётининг характерли хусусиятларидан сана- лади.

Зулқофиятайн усули билан яратилган ғазаллардан

¹⁶⁵ Носиров О. Ўзбек адабиётида ғазал. 113-бет.

¹⁶⁶ Огаҳий. Асарлар. 2-жилд. 87-бет.

¹⁶⁷ Молла Насраддин. 1913 йил 8 март.

айрим намуналар сифатида қуйидаги байтларни келтириш мумкин:

Мафтуни — сари — зулфуна гуллаб гаракмаз,
Ранжури — лаби — лаълина иннаб гаракмаз.
Меҳраба сужуз етмарам, ей гиблейи — магсуд
Гашии ғерана сажден — меҳраб гаракмаз
Ач зулфуну, диваналари бир ера йиғма,
Бу фиргайа жамъияти — асбоб гаракмаз¹⁶⁸.

(М. А. Собир)

Зулқофиятайн, яъни ғазалнинг қофиядош мисрала-рида иккитадан жуфт қофиянинг келтирилиши бўлиб, юқоридаги байтларда радиф олдидан «Мафтуни — сари — зулфуна гуллаб» ва «Ранжури — лаби — лаълина иннаб» (бу ўз навтида тарсеъ санъати) ҳамда «саждеи — меҳраб», «жамъияти асбоб». (мувозина санъати) сингарилар ана шу усулни юзага келтирган. Ҳамзанинг тожик тилидаги «Моҳи тобонам кужо», «Бир келиб кетсун» ғазалларига ҳам зулқофиятайн шакли зеб бериб турибди. Чунончи:

Дар шаби торик ман он моҳи тобонам кужо,
Ту кужоу дил кужо жони жононам кужо!¹⁶⁹

Ёки:

Сабо арзимни еткур, моҳитобон бир келиб кетсун,
Тамоми ҳусн элининг шоҳи-султон, бир келиб кетсун!¹⁷⁰.

Ушбу ғазалнинг кейинги байтларидан жой олган «бўлса имкон», «шўҳи жонон», «қилса гулистон», «марди майдон», «қобилиситон», «дардимга дармон», «юз пушаймон», «аҳдини ёлғон» сўз ва сўз бирикмалари жуфт қофия — ички қофиялар тарзида жанр оҳангдорлигини таъминлаган.

XIX аср уйғур шоири Билол Нозим ғазаллари бири-ичи ва иккинчи байтлари ва бошқа қолган барча байтлар ўзаро зулқофиятайн асосида яратилган. Яъни:

Ҳам кирарга боғ аро кўрмакка бўстондир ният,
Ҳам нигори бирла айш этмакка имкондир ният.

Сайр этиб гулзорга бормоқ, гулни узмак расмдур,
Ҳам нигорига йнбармакликка райҳондир ният!¹⁷¹.

Шуниингдек, ғазал «сунъи субҳондир ният», «тарки хан-

¹⁶⁸ Собир. Хопхопнама. 368-бет.

¹⁶⁹ Ҳамза. Асарлар. I-том. 73-бет.

¹⁷⁰ Уша асар, 29-бет.

¹⁷¹ Билол Нозим шеърятидан. Тошкент. 1982. 15-бет.

дондир ният», «васли жонондур ният» тарзида ўзига хос шаклни вужудга келтирувчи жуфт қофиялардан иборат.

Зикр этилаётган даврда туркий ғазалиётда зулқофиятайинга оҳангдорлик жиҳатидан бирмунча яқин турувчи, бироқ шеърый техника нуқтан назаридан муайян схемага амал қилувчи мусажжа шаклидаги анъанавий усуллардан фойдаланиб ғазаллар яратилди. Ички қофия, чор баҳрли деб аталувчи бундай ғазаллар ўз тузилиши жиҳатидан ҳар бир мисрани логик маънодор бир тарзда иккига ажратади, ўйноқи бир муסיқийлик вужудга келади. Р. Орзибековнинг классик адабиётда мурабба шаклининг шаклланишида ғазали мусажжаларнинг роли борлиги ҳақидаги фикрида жон бор. Чунки, татар шоирларининг айрим мусажжа усулида битилган ғазаллари баъзи нашрларда тўппа-тўғри тўртлик формасига айлантириб берилганини учратамиз. Шу жиҳатдан Қандалийнинг «Соҳибжамолга» туркуми характерлидир. Шеърнинг ғазали мусажжаъ шаклидаги кўриниши:

Минем бар ихтиярым, дип, теласам кемга барым, дип,
Мажик бўлсада ярым, дип, ниятланма, абыстай ла¹⁷².

Уша мисралар тўртлик шаклида:

Минем бар ихтиярым, дип,
Теласам кемга барым, дип,
Мажик бўлса да ярым, дип,
Ниятланма, абыстай ла¹⁷³.

Таниқли татар олими ушбу асардан олинган парчани бошқа бир ўринда «Антология»даги сингари мусажжали ғазал шаклида ҳам келтиради. Яъни:

Эш эшлап унике аен, гомер буенг, кышин-жаен,
Сызыл бетеп йорак маенг, канын да калмый кашикка¹⁷⁴.

Ўз-ўзидан равшанки, ғазалда муайян ритм ва паузани, муסיқий оҳангдорликни юзага келтириш, мазмунга алоҳида такрор урғу бериш мақсадларидан юзага келган мусажжаъ усули ўзига хос жанр қурилишига эга. Анъанавий типологик характердаги ғазали мусажжалар туркий халқлар поэзиясида унчалик кўп учрамаса-да, етук иқтидорли ғазалинавислар ундан иш-

¹⁷² Татар поэзиясе антологиясе. 98-бет.

¹⁷³ Қаранг: Гайнуллин М. Х. Татарская литература XIX века. Казан. 1975. С. 115.

¹⁷⁴ Уша асар.

тиёқ билан фойдаландилар. Битта мисрадан тортиб бир неча байтларгача, ҳатто бутун ғазаллар мусажжа тарзида ижод этилди. Шунини эътиборга олиб ғазалшунослар уни тарқоқ ва мукаммал мусажжага ажратиб қарайдилар. Чунончи Дилшод қаламига мансуб:

Қўлингга ол қаламки, ёз ғазални, дедилар устоз¹⁷⁵.

Яъни:

Қўлингга ол қаламни, ёз
Ғазални, дедилар устоз

тарзида мисрани шартли икки қисмга бўлиш мумкин бўлган тарқоқ мусажжа, шунингдек:

Кулбам аро қўйди будам, юз шукур ул барно қадам,
Масканларим айлаб карам, қилди гулистони эрам¹⁷⁶,—

каби мукаммал ички қофияли байтлар яратилди.

Аваз Утар ўглининг ҳам «Бир тараф» радибли учта ғазали ўша усул асосида ёзилган бўлиб, матлаи ва қофиядош мисралари сажлидир. Яъни:

Гулшан аро гул бир тараф, ул юзи анвар бир тараф,
Ишқ ичра булбул бир тараф, ман зори музтар бир тараф

Олам гулистони аро бордир манга, эй боғбон,
Ул қадди зебо бир тараф, сарву санубар бир тараф¹⁷⁷.

Муқимийнинг «Қайда борай?» ғазали тўла мусажжа усулида ёзилган. Матладаги сажлар схемаси б-а бўлиб,
б-а.

қолган байтлар

эса в-в	г-г	д-д	е-е ва ҳоказо
в-в	г-а	д-а	е-а

шаклларидадир. Яъни:

То жилва қилди ул пари, мен мубтало қайда борай?
Эмди дегайким, бор нари, мен мубтало қайда борай?

Кокиллари дом айлади, субҳим қаро шом айлади,
Тобора ноком айлади, мен мубтало қайда борай?

Борсанг қўйиға, косидо, айғил Муқимийдин дуо,
Баским заифу беасо, мен мубтало қайда борай?¹⁷⁸

¹⁷⁵ Шарқ классиклари меросидан. Зебунисо, Дилшод ва Анбар отинлар шеърятидан. Тошкент. 1981. 29-бет.

¹⁷⁶ Муқимий. Асарлар. I-том. Тошкент. 1960. 129-бет.

¹⁷⁷ Аваз. Сайланма. 197-бет.

¹⁷⁸ Муқимий. Танланган асарлар. Тошкент: Уздавнашр. 1953. 83-бет.

Демократ ва маърифатпарвар, инқилобчи шоирлар яратган туркий ғазаллардаги маънавий ва лафзий санъатлар, поэтик усуллар типологияси масаласи жанрнинг адабий-эстетик функцияси таркибига кирувчи муҳим жиҳатлардан саналади. Буни, аввало, минглаб яратилган анъанавий, асосан ишқий мавзулардаги ғазалларда кўрамиз. Улар ўзига хос жозибадорликка эга. Чунончи, Зокир қуйидаги иккита байт воситасида воқеий бир манзара яратишни мақсад этади: Байрам. Хоналар гулгун завқу сафодан. У ерда жононлар. Улар орасида шоир маъшуқаси ҳам ўлтирибди. Бироқ ошиқ учун бу масканга кирарга йўл йўқ:

Байрам гунудир, завгу сафа хоналар ичра,
Жананым етурмуш неча жананалар ичра¹⁷⁹.

Ошиққа ўша гулгун мажлис аро киришнинг «йўли топилади», бу йўлни фақат «муболаға», «истиора» ва «хусни таълил» аталмиш санъатлар билан ифодалаш мумкин. Шоир:

Бир хийла ила гизланибан зулф арасида,
Пунхан геда билсайдим агар шоналар ичра¹⁸⁰.

байти орқали иккита ҳолатни акс эттиради: ёр зулфи орасига яшириниб, ўша зулф шоналари ичра пинҳон кета билмоқ (поэтик муболаға), иккинчи ҳолатда ошиқ — шоир маъшуқа даврасини зулфга, шоналарга ўхшатади (истиора), улар орасига пинҳона кирмоқ, яшириниб олмоқни мақсад этади. Ушбу ҳолат-сабабни чиройли, образли ифодалашга (хусни таълил) тугинади. Худди шу типдаги метафорик ҳолатга Зокирнинг бошқа бир ғазалида ҳам дуч келамиз. Унда янги деталь — тароқ ҳақида сўз боради. Ошиқ яна ёр зулфи орасига интиларкан, энди «у ерга» «тароққа ҳамроҳлик қилиб боришни» ва шу йўл билан «зулф орасида гизланиб қолишни» хаёл этади.

Чунончи:

Галырдым, гизланиб биллаҳ мусалсал зулф орасида,
Агар бир хийла ила геда билсейдим дараг ила¹⁸¹.

Бадий санъатлардан тазод, ташхис, тажнис, иттифоқ, ўхшатиш, такрор ва бошқаларнинг ишқий, ахлоқий-таълимий, фалсафий ғазалларда қўлланиш функ-

¹⁷⁹ Гасим бек Закир. Сечилмиш асарлари. 245-бет.

¹⁸⁰ Уша асар, 245-бет.

¹⁸¹ Уша асар, 247-бет.

цияси, принциплари туркий ғазалларда типологик жиҳатдан бир-бирига яқин ва ўхшашдир. Айрим мисолларга мурожаат қиламиз.

Ташҳис — борлиқ ва табиатдаги нарса-предметларни жонлантириш санъатидан ғазалгўй шоирлар кенг фойдаланадилар.

Чунончи:

Дондирди булбулин урагин гана, агибат
Өз тутдуғу ишиндан олуб шармсор гул¹⁸².
(Сейд Ширвоний)

Боға кирдинг, эй ёрим, пардани олиб юздин,
Гул ёшунди хижлатдин гўшай хазон ичра¹⁸³.
(Фурқат)

Бу қаду рухсор ила кел боғ аро кўргиз хиром
Сарв эгилсун, ҳам гул ўлсун шармсор, эй сарвиноз¹⁸⁴.
(Фурқат)

Гул йўзуге гулни оғшатсам, гуле не айып эрер,
Өзунин зинатыны ер бирле егсан кылды гул¹⁸⁵.

(Мудланафас)

Тажнис ҳам кўплаб ишлатилган санъатлардандир.
Яъни:

Агар о шаҳ дея Сейид маним гуламымдыр,
Бу фахрдан сана, сейид олур гулами — фалак¹⁸⁶.

Мураккаб тажнис:

Булбули шуридаям ман, фасли — гулзор истарам
Қондуму та ейлайа ғавғайи — гул зар истарам¹⁸⁷.

Иттифоқ санъати, яъни «бадий асар ва адабий персонаж номини, шоир исми ва тахаллусини ўз луғавий маъносида қўллаш билан ўша асар, шахс ёки шоирни эслатиш усули» (В. Раҳмонов) бўлиб, ундан ўз исми ва тахаллуси бир йўла ҳам атоқли, ҳам турдош от сифатида маънодор ишлатилган Сейид, Мунис, Фақир(ий), Комил, Мутриб сингари шоирлар унумли фойдаландилар. Гоҳо бу усул Мунис, Мутриб кабиларда фахрия усули билан музайянлашиб келади.
Чунончи:

¹⁸² Сейд Азим Ширвоний. 1-том. 351-бет.

¹⁸³ Фурқат. Танланган асарлар. 78-бет.

¹⁸⁴ Фурқат. Икки томлик. 1-том. 83-бет.

¹⁸⁵ Молленепес. Зоҳре-Тоҳир. Ашгабат. 1959. 27-бет.

¹⁸⁶ Сейд Азим Ширвоний. 1-том. 33-бет.

¹⁸⁷ Уша асар, 353-бет.

Чу давлати алами ишқ етти Мунисга,
Кўзига Вомиқу Мажнунни илмади ҳаргиз¹⁸⁸.

Жаҳонда мадҳинг ичра Мутрибингдек хуш наво борму¹⁸⁹.
Ё раб, насиб гил мана Сейид так ол гуну —
Ким, новки — тири — гамзейи дара нишан олан¹⁹⁰.

Дуоғўйи Фақиринг жонидин ортиқ ҳабибисан,
Етушсанг кулбасига сен каби меҳмониға муҳтож¹⁹¹.

Классик поэтикадан доимий жой олган санъатлар: тажоҳули орифона (Чокар, Хейрон хонум, Сеидий), тасдиқ (Мунис, Чокар), ружуъ (Муллонафас, Ниёзий) ва бошқалардан моҳирона фойдаланган ҳолда ғазалнавислар кўплаб поэтик мукамал асарлар бунёд этдилар. Жумладан, ружуъ усули туркман ва ўзбек тилидаги ғазалларда қуйидагича типологик айнанликка эга:

Гөзлеме жан, гөзлеме, елдурди, эй жан, гөзлеринг
Еқ-ёқ, ялган дийдим: йуз дерде дерман гөзлеринг¹⁹².
(Муллонафас)

Лабларингнинг шарбатидур оби ҳайвондин алаз,
Оби ҳайвон демайинким, бас эрур жондин алаз¹⁹³.
(Ниёзий)

Ғазалларда образлиликни таъминлаш, мукамал поэтик шакл яратиш мақсадида радиф, турли бадий усуллар ва фигуралар, хилма-хил образли тил воситалари санъаткорона қўлланилиб, янги гоъвий мақсадга, оригинал жанр намуналарини барпо этишга қаратилди.

XX аср бошларига қадар ёзилган туркий ғазалларда радиф ўрнида «суратинг» «кетдинг», «кўзларинг» (Фурқат), «фалак», «маним», «истарам», «олам» (Ширвоний), «донядир», «син ҳануз», «бар иде», «кила», «курсата», «бандалар (А. Тўқай) сингари ўзига хос сўз ва сўз бирикмалари, шунингдек, деярли барча туркий ғазалнавислари учун типологик умумий бўлган «санга»—«сана», «мен»,—«ман», «бан», «бўлмасанг»—«бўлмасанг», «найлайн» — «найлаем», «кўрдим» — «гурмишам», «айладим» — «ейладим», «келдим»—«галдим» радифлари муваффақиятли қўлланилганлигини кузатамиз.

Янги давр — инқилоб арафаси ғазалиётида эса ма-

¹⁸⁸ Мунис. Танланган асарлар. 140-бет.

¹⁸⁹ Девони Мутриб Хонахароб. 228-бет.

¹⁹⁰ Сеид Азим Ширвони. Уша асар, 355-бет.

¹⁹¹ Ўзбек адабиёти. 5-том. 2-китоб. Тошкент. 1968. 244-бет.

¹⁹² Молланепес. Лирика. Ашхобод. 1973. 84-бет.

¹⁹³ Ўзбек адабиёти. 5-том. 2-китоб. 62-бет.

ҳаллий ва миллий специфик тил хусусиятлари, янгича иборалар ғазаллардан кенг жой ола бошлайди. Унинг дастлабки элементлари ўз даврида Муқимий, Собир шеъриятида ҳам кўринган эди. Чунончи, Муқимий «лаҳтин», «баччағар», «қурбақалар», «уруғ», «дево-намен», «кўсамен», «араванг», «лой», «безгак», «фонус» каби сўзларни, Алиакбар Собир эса «учителлар», «ота», «говур гызы», «олажағдыр», «бу бойда» каби сўзларни бевосита радиф сифатида ўринли қўллаб, ғоявий маз-мунга, вази қурилишига уларни моҳирона уйғунлаш-тира олган эдилар. Худди ана шу традиция инқилоб арафаси шеъриятида янада тараққий қилдирилди, кон-крет мақсадларга қаратилди. Бинобарин, Анбар отин қўллаган «ўрус», «тонг откунча», «тунд», «уруш», «сулҳ» радифлари, М. Ғафурий ва А. Тўқай ғазалларига ян-гича мазмундорлик бағишлаган «бардир», «такдыр», Аваз Утар ўғли ғазалларидаги «халқ», «ҳам», «этдин-гиз», «мактаб», «совуқ», Ҳамзанинг «илм», «китоб», «қалам» сингари қатор янгича радифлари реалистик ғазал жанрининг образли элементлари, атамалари си-фатида ҳам катта аҳамият касб этади. Радифлардан ташқари, умуман, ғазал текстларида давр руҳини, ижтимоий воқеликни бевосита ўзида мужассамлашти-рувчи образли иборалар, халқ жонли сўзлашув тилига оид мақол ва маталлар кенг қўлланилганлиги ҳам ха-рактерли ҳолдир. Бу ўринда миллий халқ ҳаётига оид номлар, турли ижтимоий табақа, гуруҳларнинг инди-видуал хусусиятларига оид атамалар, сиёсий термин-лар, табиийки, бир-биридан муайян даражада фарқли ўлароқ туркий ғазалиётдан жой олади.

Ўзбек ғазалларида «икки қўл то ёқода юрмасанг ишлар ёмон бўлди», «йиғилди ҳар тарафдан зўр зани, хунрез ўғрилар», «қаю мажлисга борсанг, босмачилар-дин гапургайлар», «бирова куйди, бирова синди, «мун-га мунча куймаклик» сингари ҳаётин лавҳалар, «чой-фуруш», «додхоҳим», «бойваччалар», «катта мулла баччағар», «бошларида шапка... авлиё», «Ватан авло-ди», «миллат», «халқ», «хуррият» сингари юзлаб ибо-ра ва атамаларни учратамиз. Озарбайжон ғазалиёти эса «чорлар», «шаҳлар», «ҳукмдорлар», «ағалар», «маъ-мурлар», «гочулар» сингари турли тоифа вакил номла-ри ва лавозимларини ифодаловчи сўзлар билан бойинди. Худди шундай ҳолни ўша давр татар луғат фондидан кенг жой олган татарча ва русча иборалар, терминлар-нинг кенг қўлланилишини татар шеърияти мисолида кўриш мумкин. Характерли томони шундаки, шоирлар

янгича сўзларни мумкин қадар анъанавий вазн архитекtonикасига халал етказмаган ҳолда қўллашга муваффақ бўлдилар, арузнинг, шу жумладан, ғазал вазнларининг янги имкониятлари кашф қилинди. Бу айниқса шеърятда кенг қўлланилган рус-интернационал сўзларнинг ғазал парадигмаларига жойлашиши масаласига ҳам тааллуқлидир. Жумладан, А. Тўқайда ўқиймиз:

Ҳазрати Пушкин ва Лермонтов агар бўлса қояш,
Ай кеби, нурни алардан икътибос иткан бу бош¹⁹⁴.

Бу рамал баҳрининг «рамали мусаммани мақсур» вазнидаги «фоилотун филолун фоилотун фоилон» парадигмасига мос келади. Ёки бевосита рус сўз ва иборалари: «каптёрка» (татарча талаффузда: кэптерку) ёки «черт его знат» (татарча талаффузда: «чорт ява знат»)нинг ҳам парадигмага мос тушиши қизиқдир. Яъни, Тўқайнинг «Авыл мадрасасе» сатирик ғазал-қитъасида шундай байт бор:

Қайсысы «кэптерку», ди, ҳам қайсысы «коптырку», ди:
Чорт ява знат нарса, ди, «сен/терсу», ди, саттырсў ди¹⁹⁵.

Бу ҳам рамал баҳрида бўлиб, «Рамали мусаммани маҳзуф» вазнига тўғри келади. Чунки охири асил — «фоилўн» (—У—) аталиб, сўнгги ҳижо очиқдир. Рукнлар бўйича эса қуйидагича ўқиш мумкин:

Чорт ява знат /нарса, ди, «сен/ терсу», ди, «сат /тырсу», ди

—У— —У— —У— —У—

Езма ва оғзаки ижоднинг ўзаро таъсири масаласи адабиётшунослик ва фольклоршуносликда алоҳида актуал масалалардан саналади ва у ўз доирасига мавзу ва мундарижа, жанр ва поэтик усуллар билан боғлиқ жуда кўп муаммоларни қамраб олади. Ғазал тараққийси ҳам бундан мустасно эмас. Дарвоқе, Н. Маллаев асосий факторлар қатори «...туганмас чашма ва маҳорат мактаби бўлган халқ оғзаки ижоди ўзбек ғазалчилигининг вужудга келиши ва ривожланишида бой маънавий, бадий-поэтик бир манба бўлди. ...уларнинг халқчиллигига, миллий колоритига, тили ва бадий услубига самарали таъсир этди»¹⁹⁶, деяркан,

¹⁹⁴ Татар поэзиясе антологиясе, 185-бет.

¹⁹⁵ Уша асар, 177-бет.

¹⁹⁶ Маллаев Н. Ўзбек адабиётида ғазал ва унинг ривожиди Навойнинг роли ҳақида//Навойга армуғон тўплами. 131-бет.

олимнинг бу фикрлари барча туркий ғазалиёт учун ҳам бевосита тааллуқлидир.

Халқ мақоллари, ҳикматли сўз ва иборалар ҳам ғазал байтларидан самарали жой олди, унинг амалий қимматини оширишга, дидактик-таълимий хусусиятини чуқурлаштиришга хизмат этди. Бу жиҳатдан туркий ғазаллардаги ўхшашликлар умумий функционал характерга эга. Одатда, ирсолул масал, тамсил аталган поэтик санъат орқали ғазалдаги тасвир дидактик ҳолат ва вазиятга таққосланади, гоё чуқурлаштирилади ва конкретлаштирилади. Вазн талабларига мувофиқ «масалдурким», «машҳур масалдир», «дерлар», «бордур масал» ва ҳоказо сўзлар орқали маталлар, мақол, иборалар шеърий ритмга, вазнга солиниб байтларга сингдириб юборилади. Чунончи:

Ей деян, бал демак-ла ағыз олмаз ширин
Нийа бас зикри — лабийла мана вар лаззати-бал¹⁹⁷.

Ниҳоний ошиқингга кўп жафо қилма, тараҳҳум қил,
Масалдур «Икки дил озор эзур, марди худо бўлмас»¹⁹⁸.

Умуман, Ширвоний ва Собир ғазалларидаги «Варин веран, деярлар, утанмаз, масалди бу», «Бу бир машҳур масалдир Сейиди, «Газ вур-газан долдур», «Машҳур масалдир», «Гули-бихар тапилмаз» каби кўплаб ҳикматомуз иборалар туркий ғазаллар учун типологик функционал характердадир. Гоҳо оддий дидактик ўғитлар ҳам ғазал таркибида кучли маърифий-эстетик қимматга эга бўлади. Яъни:

Ҳакими-камил олмагчын дейилдир чох билик лазим,
Фагат игнаи — нафса мугтадир олмаг кифоятдир¹⁹⁹.

Ёки:

Жаҳиленг дошманлыгийла ифтихар итмак карак
Жаҳиленг мадҳи каракса, вар, йогер, масжедка вар²⁰⁰.

Фольклор асарлари ва умуман халқ ижоди, маҳаллий халқ жонли тилининг таъсири ғазалларнинг гоёвий мотивларидагина эмас, жанр хусусиятларида ҳам кўринади. Ғазалнавислар афсонавий ва қаҳрамонлик эпоси персонажлари, халқ китоби қаҳрамонлари номла-

¹⁹⁷ Сеид Азим Ширвани. 1-жилд. 350-бет.

¹⁹⁸ Ҳамза. Асарлар. 1-том. 31-бет.

¹⁹⁹ Сабир М. А. Хопхопнама. Уч томлик. 3-том. Баку. 1965. 49-бет.

²⁰⁰ Г. Тўқай. Эсэрлэр. Беш томлик. 1-том. 98-бет.

рини, уларнинг жасорати ва матонатига, ғам ва аламларига доир фавқулодда хусусиятларини ғазал байтларида тилга оладилар, ўз поэтик идеалига муқояса этадилар, унга алоҳида бадий-эстетик руҳ бағишлайдилар. Бу ҳол талмиҳ, муболаға ва бошқа поэтик санъатлар асосида яратилган ғазалларда кўпроқ учрайди.

Мазкур давр ғазалларида истифода этилган аруз баҳрлари ва парадигмалари аксарияти халқ қўшиқлари ва куйларига яқин рамали мусаммани мақсур, рамали мусаддаси мақсур, шунингдек, ҳазаж ва мунсарихнинг айрим баҳрларида барпо этилади. А. Тўқай шеърларининг аксарияти рамалда битилган. Озарбайжон ғазалнавислигида «шифахи халг санъати» — ашуг поэзиясининг бевосита таъсири, аввало, Зокир ва Собир шеърлятида сезилиб туради. Туркман ғазалчилиги хусусида ҳам шу фикрни айтиш мумкин. Ўзбек ғазалнавислари арузнинг турли анъанавий баҳрларида қалам тебратдилар, халқ ижодидан озиқ олдилар. Жумладан, халқ дoston, қўшиқлари, хусусан, Хоразмда машҳур қўшиқ:

Сўзла, сўзла санга қурбон бўлайин
Жоним олди қаро кўзларинг сани...

мисраларининг бевосита таъсири Баёнининг ушбу ғазали байтларида сезилиб туради:

Сўзла, сўзла, эй дилбар, лабларинг дурафшон қил,
Дурру лаъл миқдорин эл аро намоён қил.
Кўзларинг Баёнийнинг жонин этгуси қурбон,
Қошларингни ёсиға турмай они қурбон қил...²⁰¹.

Умуман кузатишлар шундан далолат берадики, арузнинг ҳазаж, рамал ва мунсарех баҳрларни кўпроқ ўзбек ва озарбайжон ғазалларида, ҳазаж ва рамал баҳрлари татар ва туркман, айрим ҳолларда қорақалпоқ шоирлари шеърлятида кўпроқ қўлланилди. Чунончи, Ажиниёзда (ҳазаж):

Бу саҳар шағинда келдим бимаҳал йолга тушип,
Уаденга житсем дийип, гаҳи, қанып, гаҳи ушиб...²⁰².

Демак, ғазал ўзининг кўп асрлик тадрижий такомили жараёнида хилма-хил оқимлар, фалсафий, ижти-

²⁰¹ Баёний. Ғазаллар. Тошкент. 1962. 49-бет.

²⁰² Ажинияз Косибай ули. Танглаули косиклар топлами. Нукус. 1949. 33-бет.

мойи-сиёсий қарашлар ва мафкуравий курашларнинг ифода воситасига айланган жанрлардандир. У замонлар силсиласидан ва синовдан ўтиб такомиллашди, энг муҳими, халқ дилининг мусиқий таржимони бўлиб қолди.

XIX асрнинг охири XX аср бошларидаги маърифатчилик ҳамда инқилобий кураш жабҳасида кўпгина классик жанрлар қатори ғазалнинг ҳам янги поэтик имкониятлари кашф қилиниб, ғоявий-тематик доираси кенгайди, ҳаётний функцияси актуаллашди. Бу ғазалнинг анъанавий шаклларида янгича реалистик мотив ва ғояларни ифодалашда ҳар томонлама фойдаланилганини кўрсатади. Жанрнинг формал-поэтик хусусиятларида ҳам муайян ўзгаришлар содир бўлди. Озарбайжон шеъриятидаги реалистик ғазал ва ғазал-мустаназодлар, ўзбек инқилобий ғазаллари ва ғазал-қитъалар, татар адиблари қаламига мансуб ғазал-қитъа ва ғазал-маснавий сингари шакллар анъанавий поэтиканинг янгича трансформациясидан дарак беради. Ҳаётний асосга эга образлар системаси вужудга келди, бадиий усуллар ва поэтик тил элементлари янгиланди, замонавийлашди. Ғазалиётга маҳаллий-миллий руҳ ва келорит дадиллик билан кириб кела бошлади. Бу ва бошқа кўпгина факторлар, табиийки, янги-янги типологик муаммоларни ҳал қилишга, жанр ва жанрлар назариясини янги маълумотлар билан бойитишга имкон яратади ва йўл очади.

ТУРКИЙ ШЕЪРИЯТДА ГОШМА ВА ГОШГУ ТИПОЛОГИЯСИГА ДОИР

Туркий халқлар оғзаки ва ёзма поэзиясининг бой ва ранг-баранг жанрлар системаси кўп жиҳатлари билан ўзаро яқин ҳамда муштарак хусусиятларга эга. Зотан, оғзаки халқ ижодига оид айрим жанр кўринишлари, поэтик шакллар классик шеъриятда ёки, ўз навбатида, ёзма адабий жанрлар айрим хилларининг фольклорда мавжуд эканлиги характерли ҳолдир. Айрим туркий халқлар адабиётидаги «гошма», «гошгу», «тажнис», «герайли», «мурабба», «туюқ» сингари қатор поэтик шакллар ана шундай муштарак, ёзма ва оғзаки ижодда учровчи жанрлар сирасига киради. Биз ушбу ўринда аслида оғзаки поэтик ижод жанрлари бўлган гошма ва гошгулар ҳамда улар билан боғлиқ айрим шаклларнинг XIX ва XX аср бошлари туркий ёзма адабиётда ярати-

лиши, баъзи типологик хусусиятлари ҳақида фикр юри-тишни лозим топдик. Негаки, зикр этилаётган давр ада-биётида газал ва мусамматлар қатори гошма-гошгу-ларнинг ҳам кўплаб яратилганлиги, уларнинг актив поэ-тик-функционал аҳамиятга эга бўлганлиги эътиборга моликдир.

Аввало термин ва атамалар ҳақида шуларни таъ-кидлаш жоизки, миллий адабиётга оид турли-туман тер-мин ва номлар манбаларда ҳар хил тарзда олинади, номланиб келинади. Бу эса, ўз навбатида, муайян қи-йинчиликлар туғдириши табиийдир. Чунончи, биз эъти-бор бераётган тўртлик шеърий шакллар ҳам худди шун-дай, яъни гошма—қўшма—гошгу—гошгы, шунингдек, баёти — баёт; ашуг-ашиг — ашыг-ошиқ; журнал: «Мол-ланасраддин» — «Мулла Насриддин» (ЎзСЭ, 8-том, 155-бет) — «Молла Насреддин» (ЎзСЭ, 10-том, 70-бет), мағни — мони — маъни ва ҳоказо. Биз монографик та-лабдан, туркология фани эҳтиёжларидан келиб чиқиб ушбу рисолага хос принцип бўлган маҳаллий-миллий текст ва атамаларни оптимал ҳолатда ўз шаклида қол-диришни, бинобарин, гошма (озарбайжонга оид), гош-гу (туркманга оид), ашуг, «Молла Насраддин» тарзида беришни лозим кўрдик. Барча шеърий шакллар, тўрт-лик ва умуман мусамматлар муайян давр тарихий-ада-бий жараёнда таркиб топаркан, бир-бирига узвий боғ-лиқ ҳолда умумий жанрлар системасини, муайян давр адабий поэтикасини вужудга келтиради, тарихий эсте-тик категорияга айланади. Дарвоқе, «Адабий жанр кате-горияси — тарихий категориядир. Адабий жанрлар сўз санъати тараққиётининг муайян босқичида пайдо бўли-шади ва кейинчалик доимо ўзгариб ва ўрин алмашиб туришади»²⁰³. Машҳур адабиёт назариётчиси таъкидла-ганидек, шеърий жанрларнинг майдонга келиши ва та-раққийси ҳам алоҳида диққатгалаб масалалардандир. XIX ва XX аср бошлари туркий халқлар поэзиясида кўп ва кенг тарқалган, саямоқдор шеърий шакл—тўртликлар ёки улар асосида шаклланган асарлардир. Уларнинг генезиси, шаклланиши ва тараққийси, ўзига хос ва умум-ий хусусиятлари, турли халқларда турлича кўриниш-лари, умуман, жанрлар системасидаги ўрни ва функция-си сингари қатор масалалар типологик тадқиқотларга оид муаммолардан саналади.

Маълумки, тўртлик шеър тарзида шаклланган асар-

²⁰³ Лихачев Д. С. Поэтика древнерусской литературы // Второе изд. Л., 1971. С. 42.

лар мустақил битта банддан (туяқ, рубой, баёти) ёки бир неча банддан (гошма, гошгу, мураббаъ каби) иборат бўлиши мумкин. Мустақил шеър тарзида энг кўп гарқалган, бир неча банд (тўртлик)лардан иборат гошма ва унга типологик айрим кўринишларнинг озарбайжон, туркман сингари халқлар оғзаки ва ёзма шеърлятида шаклланганлиги эътибори билан ўша поэтик шакл—жанр атамасини умумий сарлавҳа тарзида танлаб олдик. Бундай муштарак жанрларнинг ижодкорлари, аввало, кимлар? Озарбайжон дённда гошмаларнинг яратилиши қадимий ҳисобланиб, унинг ижодкорларини уч гуруҳга ажратиш лозим: 1. халқ гошмалари; 2. озар элида, умуман, Закавказьеда машҳур ашуглар: Гурбаний (XVI аср), Ашуг Туфарганли (XVII аср), Саёт-Нова (XVIII аср), Қаража Оғлан (XVIII аср), Мамад Хусайин Дашкендли (XIX аср), Ашуг Аласкар (1821—1926) ва бошқалар; 3. ёзма классик поэзия намояндалари: Хатойи (XVI аср), Видоди (1709—1809), Воғиф (1717—1797) ва XIX—XX аср бошлари демократ, маърифатпарвар адиблар: Зокир, Ширвоний, Наботи, Жалил Маммадқулизода, Собир ва бошқалар ёзма классик назм жанрлари билан баробар гошма, мухаммас, мусаддаслар (силлабик шаклда) ижод этдилар.

Туркман шеърляти ижодкорлари хусусида ҳам шундай фикрни билдириш лозим. Туркман гошгуларининг яратувчиси, энг аввало, заҳматқаш халқ ҳисобланади. Туркман дostonчилиги ва халқ кўшиқ — нағмаларининг ижрочилари — бахшилари, бахши — шоир (шахыр)лардир. Улар орасида Тоғиби (XVIII—XIX асрлар), Магруппи, Шейдойи (XVIII аср) кабиларнинг номлари машҳур. Туркман классик ёзма шеърляти намояндалари Озодий ва Махтумқули (XVIII аср), Андалиб, шунингдек, XIX аср шоирлари Саидий, Залилий, Камина, Муллаанафас, XIX—XX аср маърифатпарвар туркман ижодкорлари — Байрам шоир, Дурди Қилич, Молламурт, Қўрмулла кабилар гошгу жанрининг янги тараққиётига бениҳоя ҳисса қўшадилар.

Озарбайжон гошма шеърй шакли хусусида машҳур ёзувчи ва мунаққид Мирза Иброҳимовнинг «Ашуг поэзиясида реализм» асарида, шунингдек, Х. С. Алиев ва бошқаларнинг асарларида қимматли илмий-омалий фикрлар мавжуд. Чунончи, М. Иброҳимов шуни алоҳида таъкидлаб кўрсатадики, «Озарбайжон тилининг табиатига жуда мос келувчи ҳижо вазни асосий шеър вазни ҳисобланади. Асрлар бўйи давом этган ички процесс ва такомил натижасида бу вазнда ашуг шеърининг гош-

ма, гарайли, тажнис, мухаммас ва мусаддас каби асосий формалари яратилгандир... Гошма асосан ўн бир ҳижоли, энг ози уч банддан иборат бўлган хусусий шеър шаклидир. Аксар ҳолларда гошмалар тўрт-беш банддир, ортиқ ҳам бўла оладир...»*. Ёки Вағиф Алиев ёзади: «Қадим шеър шаклларида бўлган гошма, айни замонда озарбайжон ёзма поэзиясидан ҳам ўзига маҳкам жой топгандир»**. Озарбайжон гошмаларига кўп жиҳатдан типологик яқин туркман гошгуларига келганда шеършунос Р. Режебовнинг қуйидаги фикрлари алоҳида эътиборга лойиқ: «Туркман поэзиясида энг актив ва қадимий даврлардан давом этиб келаётган банд гошук ёки гошгудир. Унинг ҳар банди тўрт сатрдан иборат бўлади. Шунинг учун бу бандни гоҳо араб термини билан мураббаъ (тўртлама) сўзи билан ҳам англадилар»***. Умуман олганда, озарбайжон ва туркман гошма ва гошгуларининг тузилиши, бандларининг қофияланиши типологик жиҳатдан бир хилдир. Ҳар иккала шаклининг ҳар биринчи бандлари абвб (олдинги даврларда гоҳо а-б-а-б) тарзида, яъни, асосан иккинчи ва тўртинчи мисралари ўзаро қофиядош бўлиб, кейинги бандлар эса г-г-г-б, д-д-д-б ва ҳоказо тарзда давом эттирилади. Албатта, бундай шакл бошқа туркий халқлар шеърлятида ҳам учрайдики, уни генезис нуқтаи назарида умумий манбага, қадимий туркий шеърлятдан озиқ олинганлиги билан изоҳлаш лозим. Р. Режебовнинг бундай формалар мурабба деб ҳам аталиш ҳақидаги фикрига қисман аниқлик киритиш зарур, албатта. Умуман, мусамматлар, яъни мурабба (тўртлик), мухаммас (бешлик), мусаддас (олтилик) ва ўнликка қадар: мусаббаъ, мусамман, мутассаъ, муашшар тарзида номланиши умумий ҳолда тўғри. Бироқ, айрим туркий шеърлятда, айниқса, ўзбек поэзиясида мукамал жанр сифатида шаклланган мурабба²⁰⁴ қофияланиш тартиби ҳамда арузда яратилганлиги билан гошма ва гошгу сингари тўртликлардан фарқ қилади. Биз кўзда тутаётган Машраб, Огаҳий, Муқимий шеърлятидаги мураббалар а-а-а-б (1-банд), в-в-в-б, г-г-г-б (Машраб, Муқимий)

* Мирза Иброҳимов. Асарлар. Ўн жилда. 9-жилд. Ба-кы. 1982. 460—461-бетлар.

** Вағиф Валиев. Азарбайжан фольклору. Ба-кы. Маариф. 1985. 180-бет.

*** Раҳман Режебов. Лирики мазмун ва шығыр сунгаты. Ашгабад. 1968. 241-бет.

²⁰⁴ Қаранг: Орзибеков Р. Ўзбек классик шеърлятида мурабба. Тошкент: Ўзбекистон. 1981.

ёки а-а-а-а 1-банд), б-б-б-а, в-в-в-а (Огаҳий, Муқимий, Баёний) тарзида қофияланади. Муқимий мураббаларининг биринчи банди икки хил, яъни (а-а-а-а):

Қўйма, жоно, сурма шахло кўзларинг,
Оҳуларни қилди шайдо кўзларинг,
Мардум ичра солди ғавво кўзларинг,
Мардумлари магар тарсо кўзларинг²⁰⁵.

Муқимий мураббалари биринчи банди қофияланишининг иккинчи хили (а-а-а-б):

Дилда васлинг эрди умрий таманно,
Хаёлингни қилур вақти тамошо,
Ногаҳ ойнага боқиб, нигоро,
Маҳву ҳайронларинг ёдимга тушти²⁰⁶.

В. Валиев «Одатан гошманинг биринчи банди аб-аб каби қофияланмишдир. Лекин сўнгра бу «қонун бузулмиш, биринчи банднинг ёлғиз иккинчи ва тўртинчи мисралари қофияланади, биринчи ва учинчи мисралар сарбаст (эркин) қолдирилади»²⁰⁷ деб ёзади. Дарвоқе, биринчи банди а-б-а-б тарзида қофияланган гошмаларни Зокир шеъриятида учратмадик, Наботийда эса фақат иккита шеър шу қабилда қофияланган. Яъни:

Сусуюбдир гена ²⁰⁸ кимин ганына	а
Хумар-хумар бахар ҳара гозларинг?	б
Пола бир да доланайдым башына,	а
Гурбаны олайдым гара гозларинг? ²⁰⁹	б

Ёки:

Гун етди завала, донду ахшама,	а
Янды парвонанин чырағы гена.	б
Дегинан сагия душун даврана,	а
Гардиша гатирсин аяғы гена ²¹⁰ .	б

Озарбайжон ашуг поэзияси ва туркман бахши-шоирлари қўшиқлари таъсирида шаклланган ёзма адабиётдаги гошма ва гошгуларнинг демократик адабиётда янги поэтик намуналари яратилди. Уларда куйланган мавзу ва мотивлар ғоявий-тематик жиҳатдан ранг-барангдир.

Ашуг шеърятига хос гошмаларнинг соз ва 'торлар-

²⁰⁵ Муқимий. Танланган асарлар. Тошкент. 1958. 239-бет.

²⁰⁶ Уша асар, 249-бет.

²⁰⁷ Азарбайжон фольклори, 181-бет.

²⁰⁸ Сусуюбдир гена — қўмсабдир яна...

²⁰⁹ Наботи. Сечилмиш асарлари. Бакы. Язычы. 1985. 150-бет.

²¹⁰ Уша асар, 167-бет.

да хониш этилган мавзуи, энг аввало, ишқ-муҳаббат, эзгу инсоний фазилатлар саналади. Чунончи, Ҳайёт Мирза дейди:

Башына дөндуйум вафоли дилбар
Ман санин аҳдина вафо боғладым.
Көтурдум алима ешг орағыны.
Дан бичиб зулфундан бафа бағладым²¹¹.

Хассос ғазаллар битган иқтидорли шоир Қосумбек Зокир гошма жанрида ҳам ўз поэтик салоҳиятини намоиш эгади. Унинг замонавий руҳдаги қатор тўртликлари халқпарварлик руҳи билан суғорилгандир. Ишқий мавзудаги гошмаларида куйланган ёр ва замон мулоҳазалари аёл тақдири ва замон кулфатлари тасвирига айланади.

Яъни:

Дун душду гузарым ёрин куйина,
Дарду гам чеврасин алыбды, гордум.
Сорушдум аҳволын, жавоб вермади
Гозлари яш ила долубду, гордум.

Аҳу зар чакмакдан йох олуб вары,
Айинасин тутмуш моҳнат губары.
Айёми — хазона докуб баҳары,
Саралыб гул ранги солубду гордум.

Камана донубду гамати — мавзун,
Аҳвалыны фалак едиб дигаргун.
Гежа-гундуз ағламагдан ашки-хун
Алмас киприклари йолубду гөрдум.

Ҳани ман гөрдуюм аҳмар янаглар,
Мусалса ягейсулар, насрин бухаглар?
Тараватдан душуб гөнча додаглар,
Дейиб — данышмагдан галыбды, гордум.

Зокир, хараб олсун бела замана,
Ҳамиша яхшылыг вериб ямана,
Ёр ила голбоюн газдийим хана
Дағылыбды, барбад олубду, гөрдум²¹².

Шуни алоҳида таъкидлаш зарурки, севги ва садоқат, маъшуқа васфига бағишланган юзлаб гошмалар билан бирга юқоридаги сингари мотивларнинг майдонга келиши жанр анъаналарига нисбатан новаторлик ҳисобланади. Дарвоқе, Мирза Иброҳимовнинг ашуг поэзиясида ҳаммиша, ҳамма даврларда ҳам реализмнинг мавжуд

²¹¹ Жинаслар. Бакы. 1985. 115-бет.

²¹² Гасим бей Закир. Сечилмиш асарлари. Бакы. Язычы. 1984. 171-бет.

бўлганлиги ҳақидаги фикрини ушбу ўринда ёзма адабиёт намунасига ҳам тадбиқ этиш мумкин.

Ёр васфи ва ишқ изтироби мавзуи туркман гошгуларида ҳам кенг ва ранг-баранг тарзда ишланган бўлиб, кўпгина поэтик хусусиятлари билан озарбайжон гошмаларига ҳамоҳангдир. Халқ достонларига хос сайрга чиқмиш қизлар тавсифи, узоқ йўл босиб, тоғу тош ошиб етиб келган ошиқ ҳасрати — барча-барчаси ишқий шеърларнинг лейтмотиви саналади.

Туркман шоири Бердиназар:

Гарадир гөзлеринг, ақдыр билегинг,
Ярадан алладан сенсинг дилегим.
Гызларынг ичинде хуйри — мелегим,
Чекер сиз гөзлере сурмани, гызлар²¹³, —

деб ёзган чоғида, озарбайжон гошмасида ҳам худди шу янглиғ қизлар васфини ўқиймиз:

Гена Лейли, Лейли чыхмыш сейрана,
Ашигин ахтарыр дилинда Мажнун,
Янында бир неча ишвали гызлар,
Газир чөлдан — чөла, ҳамун баҳамун²¹⁴.

Туркман ишқий гошгуларига хос типик бир нуқтага эътиборни қаратмоқ жоизки, деярлик барча гошгунавислар ўз шеърларида бирон-бир маъшуқа номини, аёл исмини тилга олишади ёки шеърни ўша мақтовли образга бағишлашади. Бу Махтумқулида ҳам бор бўлиб, туркман классиги юзлаб жозибали мисраларини Менглихон исмли хур аёлга бағишлаган эди. XIX аср шоирлари ҳам ушбу реалистик анъанани давом эттиришадик, уни қуйидаги мисралар ҳам кўрсатиб турмоқда.

Яъни:

Мулланафас:

Та өлинчам Дурдихал дийп агларам,
Гөзлеримден долуп аксын чай имди...²¹⁵

Залилий:

Зелили айыдар, ол Донди хана...²¹⁶

Еки:

Хатам болса, гечгин гунайим, Донди...²¹⁷

²¹³ Гулдессе. Гошгулар. Ашгабад. Туркменистон. 1980. 117-бет.

²¹⁴ Наботи. Сечилмиш асарлари. Бакы. Язычы. 1985. 159-бет.

²¹⁵ Молленепес. Лирика. Ашгабад. 1955. 79-бет.

²¹⁶ Зелили. Сайланан эсерлар, 51-бет.

²¹⁷ Уша асар, 53-бет.

Чангли шоир:

Дунёда сен идинг башымынг тажи,
Сен тажими киме гойдурудынг, Биби?²¹⁸

Гурбан:

Гормесем гамдыр бу конглум шат эдерсен, Багты хан²¹⁹.

Камина:

Шу дунёнинг шуъласи — нуруна, Ўғилбика²²⁰.

Дурди шоир:

Коп жепалар чекдим сенинг угрунда,
Багда билбил пыган чекер, Акжагул²²¹.

Бу ўринда изоҳ бериш ўринлики, реалистик деталлар тарзида қабул этиш мумкин бўлган ишқий шеърларга хос бундай ҳодиса жаҳон адабиёти тарихида қадимдан учрайди. Чунончи, антик Рим шоирлари Тибулл ўз ишқий элегияларини Делия исмли, Проперций эса Кинфия исмли маъшуқаларига бағишлашади, сўнг-ра Уйғониш даври алломаси италиялик Данте гўзал лирикасини Лаурага атаган ва ҳоказо. Туркман шеърляти поэтикасига оид яна бир деталь — уларда жуда кўплаб Шарқ ва қисман Ғарб шаҳарлари, ўлка номларининг келтирилишидир. Маъшуқа васфига берилиб кетган ижодкорлар, унинг ҳеч бир жойда тенги йўқ, мислсиз гўзаллик соҳибаси эканини таъкидлаш мақсадида қатор шаҳарлар «рўйхатини» келтиришади. Албатта, бу ҳодисалар миллий ўзига хослик ва анъана билан изоҳланувчи нуқталар сифатида характерлидир.

Гошма ва гошгуларда юқоридаги сингари умумий, анъанавий ҳолатлар она-Ватан ва табиат тасвири, фалсафий ва дидактик шеърларда мавжуддир. Бинобарин, чуқур ватанпарварлик ҳисси билан суғорилган туркман шоири Муллонафаснинг «Гулим омонми?», Залилийнинг «Ватаним сени». Гимнатнинг «Қабул айла, жон Ватан», асарлари, озарбайжон шоирларининг шу мавзудаги шеърлари характерлидир. Жумладан, Зокирнинг ватан тупроғини ардоқлаб битган мисраларида гурбат мотивлари асосий планда туради.

²¹⁸ Гулдессе тўплами, 130-бет.

²¹⁹ Уша жойда, 174-бет.

²²⁰ Камина. Танланган асарлар. Тошкент. 1965. 45-бет. (Тарж. Ж. Қобулнёзов).

²²¹ Гулдессе, 169-бет.

Масалан:

Диёри гурбатда галмышам хасрат,
Бир заман олмады дидарын гисмат,
Мурувватдир ел шад ола, бимурват,
Маним гөзларимдан селлар ачыла?!²²²

Еки:

Айри душмак ватанимдан яманды,
Дияри гурбатда олдум, аманды!
Етирмишам яры хейли заманды,
Ахтарырам ёна-ёна, ай мадад!²²³

Гурбат мотивлари тасвирланган туркман гошгулариде ватан табиатининг жонбахш ҳавосини, тоғлар шукуҳини соғиниш ҳисси тараннум этилади.

Залилий дейди:

Юрак талвас эдер, гөтерлер, серим,
Көнгүл арзув эйлар, ватаным, сени!
Этрек, Гурген юрдум — гезен ерлерим,
Көнгүл арзув эйлар, ватаным, сени!

Сугунлы, умгалы, чал гочлы дағлар,
Белентден песдине акан булаглар,
Совук сувлы, тер чепенли авлаглар,
Көнгүл арзув эйлар, ватаным, сени...!²²⁴

Дарвоқе, туркман ва озар диёри тоғлар ўлкаси ҳамдир. Пурвиқор тоғлар сеҳрига мурожаат этиш ижод аҳли учун ватанпарварлик туйғусининг яна бир умумий ва характерли белгиси саналади. Шоирлар тоғлар чиройини шунчаки васф қилибгина қолмасдан, тоғ — деталга боғлиқ ўз ижтимоий ва фалсафий мушоҳадаларини ҳам баён эта олганлар. Мирза Иброҳимов асариде келтирилган XIX аср озарбайжон шоири Дилғомнинг қуйидаги мисралари шу жиҳатдан диққатга молик:

Зийнатли нарғиздан, тар бинафшадан,
Ал, яшыл гейиниб шад олан дағлар,
Гулиб кими ахыр зулалы сулар,
Даҳанлар лаззати, дад олан дағлар.

Ериди устуна о зулмкар хан.
Алинда фарманы фағрури хаган,
Хейиф солду гулун, дилғом ағлар ган,
Агибат амали ган олан дағлар...²²⁵

²²² Гасим бей Закир. Сечилмиш асарлари. 164-бет.

²²³ Уша асар, 170-бет.

²²⁴ Зелили. Сайланан эсерлер. Ашгабад. 1982. 25-бет.

²²⁵ Мирза Иброҳимов. Асарлар. 9-том. 476—477-бетлар.

Худди шу янглиғ туркман шоири Мискинқилич ўзининг:

Узак ерден гөрнер белент хайбатлы,
Умурдир, думандыр, гардыр бу даглар...

сатрлари билан бошланувчи гошгусида умуман туркман шеърияти учун характерли ҳисобланган дидактик-фалсафий фикрларни келтиради, айрим салбий деталларни тоғлар виқори ва абадийлигига муқояса этади. Чунончи:

Бедасыллар асыл болмаз, пак болмаз,
Юз мунг ювсанг, заты гара ак болмаз,
Олмаз, йитмез, хич гаррамаз, ёк болмаз,
Гадымыл — эйямдан бардир бу даглар...²²⁶

Халқ қўшиқлари асосида ҳамда улар билан бир вақтда параллел майдонга келган гарайли, гошма ва гошгуларда халқ донолиги руҳи, панд-насиҳат, дидактик мотивлар кўпроқ кўзга ташланади, туркман шеъриятида бу ҳол айниқса кучли. Махтумқули сингари ўтмиш алломаларидан сабоқ олган ва улар анъаналарини давом эттирган туркман ва озарбайжон шоирлари дидактик ҳамоҳанг фикрларни ўз шеърларига олиб киришади.

Чунончи, Озарбайжонда:

Едлар ила данышмая, гулмая,
Намунасиб ера гедиб — галмая,
Ҳар созу шаънина лайиг билмая
Намусу, гейрати, ары гарақдир²²⁷.
(Зокир)

Туркманда:

Достларын хандан этмаге,
Душманынг егсан этмаге,
Хер заман сейран этмаге,
Хем багы — боссан гереқдир²²⁸.
(Ариф)

Оғзаки шеъриятнинг турли шаклларида ифодаланган ҳикматомуз ғоялар туркман ёзма гошгуларининг мундарижасидан кўплаб ўрин олади. Қуйидаги сингари мотивлар деярлик ҳар бир туркман шоири гошгу жанрида учрайди:

Гоз мақсадын тапмаз дидар белмаса,
Көнгул гамдан чыкмаз, дост-яр болмаса,

²²⁶ Гулдессе, 161-бет.

²²⁷ Гасим бей Закир. Сечилмиш асарлари, 162-бет.

²²⁸ Гулдессе, 125-бет.

Аклы — сере өзи хушяр болмаса,
Аллахы дийр, душмез сөзе хер йигит²²⁹.
(Аллахый)

Озарбайжон ва туркман гошмалари реализмини таъмин этган факторлар ҳам ҳаётдан олинган типик ҳодисалардир. Айниқса, конкрет шахслар номлари келтирилган ҳажвий шеърлар эътиборлидир. Жумладан, туркман адибларининг сатирик қаҳрамонлари: Хешдак бой, Хожагули ва бошқалар кўпгина хусусиятлари билан Жафаргулу, Меҳди бой Кабирли, Ҳусайин бой, князь Хасай сингари озарбайжон сатирик қаҳрамонларига ҳамоҳанг танқид остига олиниб, қилмишлари ҳажв тили билан элга ошқора қилинади. Туркман шоири Молладурдининг «Хожагули» 7 банддан, «Хешдек бай» асари эса 16 банддан иборат гошгу жанридаги ҳажвия намунаси. Биринчи шеърда сатирик, иккинчисида юмористик руҳ устун бўлиб, шоир халқ шеърининг содда поэтик ифода усулларидан кенг фойдаланади, ҳаётий манзаралар яратади. «Хожагули»да шундай мисраларни ўқиймиз:

Накыл бардир овалдан: «Яланчи хич ярымаз»,
Дайханлары бидерек алдапдыр Хожагулы.
Өзунг яланчы болсанг, ишинг узақ йоримез,
Дайханлары бидерек алдапдыр Хожагулы²³⁰.

Асарда чўпонлик билан шуғулланиб бир ярамас қилмиши туфайли элга шарманда бўлган ва сурувидан ажраб қолган кимса устидан кулинади. Шеърнинг якунида шоир таъкидлаб дейди:

Ярамаз сен, яланчы, гайтмаз сен палингден,
Яланчы сен, озунге бела етер дилингден,
Бир яланынг себабине гоюн гитди элингден,
Дайханлары бидерек алдапдыр Хожагулы²³¹.

«Хешдек бой»да эса сатира ва юмор уйғунлашиб кетади.

Чунончи:

Хешдек атлы бир марлы ойленипдир Чаржевден,
Чаржевден алан гелининг гутлы болсун, Хешдек бай!
Ягшы шайла гелини тумар, гөнжук, букавдан,
Чаржевден алан гелининг гутлы болсун, Хешдек бай...

Өйленипдир Чаржевден ол Хешдей Баба олгы,
Хасап этсек яшини, етмиш бир йилынг дулы,

²²⁹ Уша асар, 64-бет.

²³⁰ Гулдессе, 271-бет.

²³¹ Уша жойда, 272-бет.

Сен чувалгыз алансынг — гөзе гөрүмез пулы,
Чаржевден алан гелнинг гутлы болсун, Хешдек бай²⁰⁸.

Шеърда Хешдек бой воқеаси билан боғлиқ турмуш зиддиятлари, ярамасликлар кенг танқид қилинаркан, шоир ушбу ўринда гошгунинг анъанавий шакли қонуниятларидан анчайин узоқлашади: сатрлардаги ҳижо сони ва бандлар миқдори одатдагидан ортиқча тарзда бунёд этилади. Халқ психологик кечинмалари, туйғуларни кенг даражада ўз ифодасини топади.

Қосумбек Зокир ва Сеид Азим Ширвонийлар XIX аср озарбайжон шеърлятида Алиакбар Собирга қадарли бўлган социал сатиранинг моҳир усталари сифатида машҳурдирлар. Улар ғазал ва гошма шаклларида ижтимоий тенгсизлик ва мунофиқликларга, иккиюзламачи шахсларга қарши қаратилган, халқпарварлик руҳи билан суғорилган шеърлар барпо этишди. Зокир ўз даври учун таъсирчан поэтик шакл — маълум ва машҳур кишиларга гошма шаклида битилган мактублар циклини бунёд этиб, унда даврининг муҳим актуал проблемаларини сатирик руҳда қаламга олади. Мирза Фатали Охундовга аталган 4 та гошма, Исмоил бек Гутгашинскийга йўлланган биттадан ғазал ва гошма, Михаил Петрович Қолюбакинга гошма тарзидаги мактаб характерлидир.

Гошма — мактублар ҳажм жиҳатидан турлича бўлиб 15 дан 57 бандгача боради. Шоир ўз замондошлари бўлмиш ҳукмдор шахслар, «амри—абос» ва қозилар барча-барчасига поэтик характеристикалар беради, бунинг учун гоҳо ўз номидан, гоҳо мактуб йўлланмиш «адресат» орқали фикр билдиришга тутинади. Чунончи, бир ўринда у Мирза Фаталига мурожаат қиларкан, улкан адиб тилидан қуйидагиларни эшитишни хоҳлайди, яъни:

Баш веран заманда бу амри — абас,
Гарак она сан дейдигин:— ей тарас,
Сан бир ағажсан ки, омрунда ҳеч кас
На сая гөрүбдур, на самар сандан.

Чохларын гылыбсан чөрая мөхтаж²³²
Ахтарыр, тапылмаз дардина алаж,
Фирьону Ҳаману Заҳҳаку Хөжжаж
Ола билмаз ола ситамкар сандан...²³⁴

Ушбу асарлар поэтик шакли анъанавий а-б-в-б, г-г-г-б

²³² Уша жойда.

²³³ Чөрая-чўрак — нонга муҳтож.

²³⁴ Гасим бей Закир. Сечилмиш асарлари, 30—31-бетлар.

тарзида, яъни биринчи банднинг иккинчи ва тўртинчи мисралари, қолган бандларнинг дастлабки учта мисраси ўзаро қофияланиб, ҳар бир тўртинчи мисра эса биринчи банддаги «б» мисраларга қофиядош келади. Шеър сўнгида тахаллус келтирилади. Ҳар бир шеър композицион пухталиги, сюжетлилиқка мойиллиги, воқеалар баёнининг конкрет ҳаётийлиги билан замонавий асар даражасига кўтарилган. Шоир маълум ва машҳур шахсларга ўта эҳтиром ва мусиқий оҳангдорлик билан мурожаат этади, буни, айниқса, гошма — мактубларнинг дастлабки бандларида кўриш мумкин. Чунончи, Мирза Фатали Охундовга қаратилган мактубда дейилади:

Гезим йолда галды, кенул интизар,
Галмади жавоби номалар сандан,
Бир айдан артыгдыр гедиб ушаглар,
Етишмади биза бир хабар сандан
Ашина, мусаҳиб, ёру ҳамсея
Лазымдыр етима гөвра, ҳарая,
Китабатин даяр мулки — дунёя
На ҳожат истамак симу зар сандан?²³⁵

Шу тариқа XIX асрнинг охири XX аср бошлари туркман ва озарбайжон тўртликларида мавжуд анъанавий типологик мотивлар янги ижтимоий ва сатирик мундарижа билан бойиди, чуқур замонавий характер касб эта борди. Халқни эзиб келаётган талончи бойлар, нашабанд жоҳиллар, турли тоифадаги эксплуататор гуруҳлар қилмишлари ҳажв этилди. Айниқса, Ширвоний ва Собирлар янгича озарбайжон гошмаларини яратиб, бу жанрнинг чинакам амалий қимматини оширдилар. «Молла Насраддин» журнали бу соҳада ташаббускор органга айланади. Янги ишлаб чиқариш усулининг жорий этилиши билан боғлиқ ҳаётий ўзгаришлар, маърифат учун кураш мавзуи гошма жанридан ҳам жой олади. XX аср бошларида, асосан, сатирик журналлар руҳи ва характерига мос этиб яратилган Жалил Маммадқулизода, Алиакбар Собир, Али Назми, Алиқули Ғамгусор, Маммадсайд Ўрдубодий, Мирза Маммад Ҳатиф Охундов (1875—1923) каби қатор публицист-шоирлар яратган ғазал, мустаназод, мухаммас ва мусаддаслар қатори гошмалар ҳам янгича жанр намуналари бўлиб майдонга келади. Янги мазмун ва гоёга мос янги поэтик шакллар излаб топишда

²³⁵ Уша асар, 29-бет.

ҳамиша новаторликка интиланган Собир худди ғазал ва мустаҳзодлар сингари гошма — тўртликларга ҳам оригинал ўзгариш киритади.

Тўртлик бандлар олдидан ғазал матлаи сингари ўзаро қофияланган икки мисрали байт келтирилади, яъни гошманинг қофиядош иккинчи ва тўртинчи банди — б-б сақлаб қолинади, кейинги тўртликлар эса одатдаги тарзда в-в-в-б, г-г-г-б каби давом эттирилади. Бундай шакл Собирга замондош сатирик шоирлар томонидан ҳам қабул қилинган. «Таронаи асилона» аталган шеър шу шаклда яратилиб, Собир унда янги пролетар синфи — ишчилар (фаъла) хусусида сўз юритади. Шеър ҳажвий характерда бўлиб, тарих майдонига дадил кириб келаётган фаълалар — ишчилар, касибларнинг шиддаткор ҳаракатларидан чўчиб қолган ҳукмдор-буржуа кимсаларнинг таъна ва менсимаслик, ҳақоратомуз руҳдаги маломатлари уларнинг ўз тилидан айтилади. Асарда 1905—1907 йиллар инқилобий ҳаракат натижалари таъсири сезилиб туради. «Баҳлул» журналининг 1907 йил 5-сонида босилган ушбу гошманинг айрим бандларини келтирамиз:

На сохулмусан арая, а башы балалы фаъла?
На хаял ила олубсан бела иддиалы, фаъла?!

Бела иди одат аввал, бая ялварарди, касыб,
Нужабалари горанда аяға дурарды касыб,
Ики гат олуб, адабла бая баш вурарды касыб,
Вар иди вафалы касыб, вар иди ҳаялы фаъла!

Дайншиб замана имди, доланыб бутун умурат,
Аяғы чанағлылар да галиб истайир мусават!
Бела асрда маншат биза хош кечарми, ҳейҳат?!
Айылыб ятан жамоат, гоз ачыб гапалы фаъла!..

Ғазал ва мустаҳзодлардаги сингари собирона ҳажв услуби ушбу гошмада ҳам тажассум топган. Худди шу услубда битилган М. Ҳ. Охундовнинг «Жавонлар» шеъри ҳам характерли. «Молла Насриддин» журналида (1909 йил) эълон қилинган бу гошмада гўё юқоридаги мавзу давом эттирилади, шоир келажаги порлоқ давр ёшлари жавонларининг жамиятда катта ўрин тутаётганидан талвасага тушиб қолган салбий типларнинг умумлашма мушоҳадаларини гошма жанрига мослаб ифодалайди:

Гатди мани лап танга бу биар жаванлар,
Вурду синама гор нежа одлар жаванлар.

Ҳар ердан оларды биза бир беш шахы васил,

Бу таза жаванлар чакиб инди она ҳоил,
Эйларлар ону мадраси сандугуна дахил
Ҳар ишда олублар биза саркор жаванлар...

Инди биза бидинлар едар амри — маариф,
Ҳар ерда очарлар, на билим нашры — маариф,
Магсуд будур, ер ола бир даҳри — маариф,
Ҳалги едала арифу ҳушёр жаванлар...²³⁶

Демак, халқ севган, халқ санъатидан озиқ олиб яратилган гошма ва гошгу XIX—XX аср бошлари озарбайжон ва туркман шеърятининг оммавий жанрига айланади. Юқорида разм солинган тематик-ғоявий мундарижа ҳам шундан дарак бериб турибди.

Турк ва озарбайжон ёзма ва халқ поэзиясида гошма билан алоқадор унинг турли хил кўринишлари, жумладан, шарқи, «гошаярпаг» (қўша япроқ), такрор мисрали гошма, «оёқли гошма» ёки гошма — мустазод, шунингдек, ҳижола сони билан фарқ этувчи гарайли, омоним ва полисемия сўзлари қофия ва радиф бўлиб келувчи (туюқ қабилидаги) тажнис ва унинг ҳам «оёқли тажнис», «жиғали тажнис» ҳамда мустақил баёти каби шакллари мавжуд бўлиб, уларнинг барчаси мазкур давр ёзма шеърятида ҳам кўплаб яратилди. Бундай тўртликлар гоҳо ташқи кўринишдан, гоҳо ғоявий мотивлар ва оҳангдорлик жиҳатлари билан кўпчилик туркий халқлар шеърятига хос шеърлар: туюқ, рубоий, мураббалар, шунингдек, қозоқ, қирғиз ва қорақалпоқларда мавжуд қўшиқ формалари билан ҳамоҳангдир. Улардаги топологик хусусиятларни кузатиш кўпгина муштарак назарий муаммоларни ёритишда алоҳида аҳамият касб этади. Туркий халқлар оғзаки ва ёзма поэтик ижоди лингвистик ва семантик жиҳатдан ички имкониятлари бой ва ранг-баранг эканлиги ва бу ранг-барангликни таъминловчи факторлар, тарихий-ижтимоий муҳит ва адабий-маданий алоқаларнинг роли, аҳамияти бениҳоя катта эканлиги диққатталаб масалалардандир.

²³⁶ Молла Насраддин. 1909 йил 26 апрель. Шеър «Молланасраддинчи шонрлар» тўпламидан олинди.

МУНДАРИЖА

Жанрларни қиёсий-типологик ўрганишнинг айрим хусусиятлари ҳақида	3
XIX ва XX аср бошлари туркий ғазалиётда традицион-типологик мавзу ва мотивлар	10
Реализм тараққий си ва ғазал инкишофи	25
Публицистик ғазаллар	25
Ҳажвий ғазаллар	25
Ахлоқий-таълимий ва илм-маърифат мавзундаги ғазаллар	62
Ғазалларда инқилоб шуури	76
Туркий ғазаллар типологияси ва поэтикасига доир қайдлар	87
Туркий шеърятда гошма ва гошгу типологиясига доир	109

Матназар Пирназаров

ТИПОЛОГИЯ ПОЭТИЧЕСКИХ ЖАНРОВ (ГАЗЕЛЬ И ГОШМА В ТЮРКОЯЗЫЧНОЙ ПОЭЗИИ XIX — НАЧАЛА XX ВЕКА)

На узбекском языке

Ташкент, «Фан»

*Ўзбекистон ССР Халқ таълими министрлиги илмий Совети
ва В. И. Ленин номидаги Хоразм Давлат педагогика институти
илмий Советлари томонидан нашрга тасдиқланган*

Мухаррир А. Комилова
Рассом А. Баҳромов
Бадий муҳаррир Б. Хайбуллин
Техмуҳаррир Н. Абдурахмонова
Корректор С. Зокирова

ИБ № 5312

Теринга берилди 15.06.89. Босишга рухсат этилди 6.10.89. P02801. Формати 84×108¹/₂. Босмахона қоғози № 1. Адабий гарнитура. Юқори босма. Шартли босма л. 6,51. Ҳисоб-нашриёт л. 7,0. Тираж 1000. Заказ 160. Баҳоси 1 с. 40 т.

ЎзССР «Фан» нашриёти: 700047. Тошкент, Гоголь кўчаси, 70.
ЎзССР «Фан» нашриётининг босмахонаси: 700170. Тошкент, М. Горький проспекти, 79.